

БЯЗЗЛУЧНИКАВЫЯ СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ

§ 33. ПАНЯЦЦЕ ПРА БЯЗЗЛУЧНИКАВЫ СКЛАДАНЫ СКАЗ

1. [], []. 2. []: []. 3. [] — []. 4. []; [].

Складаныя сказы, у якіх часткі аб'ядноўваюцца ў адно сэнсава-граматычнае цэлае без удзелу злучнікаў, а пры дапамозе інтанацыі і сэнсавых адценняў, называюцца **бяззлучнікавымі**: [Звінелі птушак галасы], [за луг плыла імгла]. (Р. Б.) [На дварэ стаяла вясна], [распускаліся дрэвы], [цвіў бэз], [дацвітала чаромха], [свяціла сонца], [спявалі птушкі]. (Лупс.)

Паміж часткамі ў беззлучнікавых складаных сказах можна вызначыць наступныя сэнсава-граматычныя адносіны:

1. Бяззлучнікавыя складаныя сказы, часткі якіх адлюстроўваюць адначасовасць ці паслядоўнасць падзей: [Маўчала цішыня навокал], [драмаў трывожна спеў лясны]. (Р. Б.) [Ударыў вецер], [зашумелі лазнякі]. (Лупс.)

2. Бяззлучнікавыя складаныя сказы, другая частка якіх паясняе ці ўдакладняе папярэдняю або ўказвае на прычыну таго, што вядома з папярэдняй часткі: [Гісторыкі сведчаць]: [пра нашу Белавезу ведалі ўжо ў старажытныя часы]. (Парх.) [Мне сніўся сон]: [лагодныя вятры ішлі шырока ў горад беласценны]. (Гаўр.) [Хлопцы не мелі часу падумаць пра свой далейшы лёс]: [кожную хвіліну перад імі стаяла бліжэйшая, непасрэдная справа]. (Я. М.)

3. Бяззлучнікавыя складаныя сказы, часткі якіх указваюць на хуткую змену падзей або другая частка паведамляе пра нечаканы вынік: [Ліпеньскі малюнак незвычайны

нечакана позірк мой спыніў] — [лётае разгубленая чайка над разлівам недаспелых ніў]. (Бур.) [Прыбеглі ў вёску] — [ціха навокал, нідзе ні душы]. (Ст.) [Раптам бліснула маланка] — [стала відна як удзень]. (Грах.)

4. Змест другой часткі можа супрацьпастаўляцца зместу папярэдняй: [Клікнуць хацелася] — [голас замёр]. (Бр.)

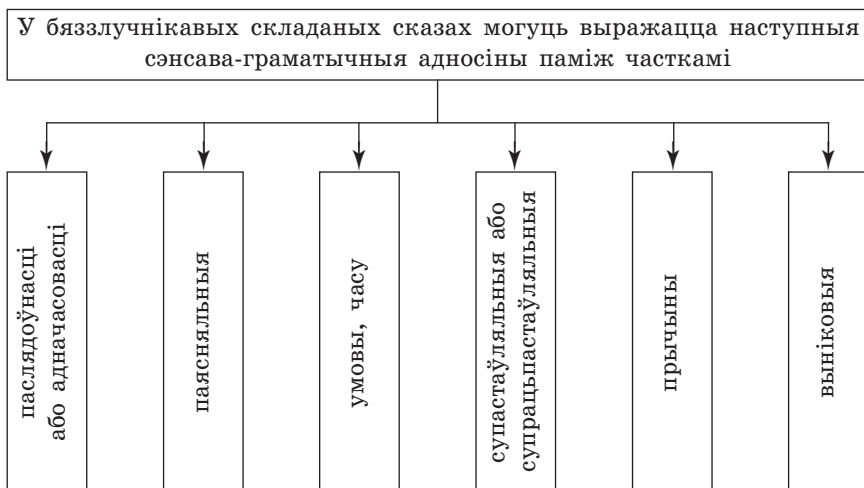
5. Нярэдка першая частка ўказвае на час (умову) таго, што гаворыцца ў наступнай: [Сціхне бура] — [ясна стане]. (Гур.) [Вецер загуляе] — [хвойнік, лозы гнуцца]. (К-с)

6. Сустрэкаюцца і такія бяззлучнікавыя сказы, у якіх другая частка заключае ў сабе выснову таго, што гаворыцца ў папярэдняй: [Шумяць па-новаму дубровы] — [на край свой любя мне зірнуць]. (К-с)

Пры чытанні і ўжыванні бяззлучнікавых складаных сказаў на мяжы іх частак робіцца лагічная паўза. Другая частка вымаўляецца з інтанацыяй, якая неабходна, каб захаваць сэнс паведамлення: [Скрыпку ўспомніць] — [сонца глянэ, асвятляючы ўсяго]. (К-с)

Інтанацыя надае бяззлучнікавым сказам выразнасць і экспрэсіўнасць, таму яны часцей ужываюцца ў тэкстах мастацкага стылю.

► **253.** Выкарыстоўваючы табліцу і матэрыял параграфа, падрыхтуйце паведамленне аб сэнсава-граматычных адносінах паміж часткамі ў бяззлучнікавых складаных сказах.

254. Спішыце сказы, размясціўшы іх у такім парадку, які адпавядае табліцы ў папярэднім практыкаванні. Якія знакі прыпынку ставяцца паміж часткамі ў бяззлучнікавых сказах?

1. Зямля радзімы прагне наступлення, шляхі мае на Міншчыну вядуць. (А. Б.) 2. Спынішся — плыню адгоніць назад. (Грах.) 3. Я вочы расплюшчыў — ля дзікай ігрушы бялявыя косы начлежніца сушыць. (Грах.) 4. На луг другая коціць хваля: ідуць грабцы, жанкі, дзяўчаты, убраны хораша, бы ў свята. (К-с) 5. Лабановіч адчувае вялікае маральнае задавальненне: вучні займаліся дружна, старанна і рабілі значныя поспехі. (К-с) 6. Ведаюць людзі на свеце пра тое: смех памагае знішчаць нам ліхое. (У. Д.) 7. Жаласна-прыгожа льюцца ў небе гукі; слухаюць лясы іх, луг, балота, лукі. (К-с) 8. Клікаць пачнеш — ніхто не адклікаецца. (І. Ш.) 9. А сонейка зверху праглянула — прамяні далёк заіскрылася. (К. Б.)

255. Напішыце невялікае апавяданне. Тэму і заглавак выберыце самі. Пачаткам свайго апавядання зрабіце прыведзены ніжэй сказ.

За ноч прымаразкі змянілі выгляд лесу: сухая трава пакрылася белым налётам інею, лісце на дрэвах пацямнела, ягаднікі і кустоўнікі на балоце пажаўцелі.

256. Выпішыце з хрэстаматыі па беларускай літаратуры бяззлучнікавыя складаныя сказы, якія адпавядаюць наступным схемам:

1. [], [].
2. []: [].
3. [] — [].
4. []; [].

257. Растлумачце лексічнае значэнне і марфемную будову слоў *мушкетёр, дублёр, парламенцёр, партнёр*. (Пры неабходнасці карыстайся тлумачальным слоўнікам.) Пабудуйце са словамі словазлучэнні, затым — бяззлучнікавыя складаныя сказы. Устаноўце сэнсава-граматычныя адносіны паміж часткамі ў пабудаваных вамі сказах.

§ 34. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ Ў БЯЗЗЛУЧНІКАВЫХ СКЛАДАНЫХ СКАЗАХ

258. Выразна прачытайце тэкст. Выпішыце бяззлучнікавыя складаныя сказы. Якія знакі прыпынку могуць ставіцца паміж іх часткамі?

Час нам, час у пуцявішча:
Жджэ на возеры чаўнок...
Неспакойна неба блішча —
Навальніца йдзе, сыноч.
Рэжа човен водаў лона,
След — палёт тае стралы.
Слізгаціць чаўнок шалёна:
Гоняць два яго вяслы.
Далей замак з кожным разам.
Блісь маланка — ён, бы змей,
Страшным выплыве выразам
Ды ў мрок спусціцца чарней.
Нібы грозіць і сярдуе
На сваіх няверных слуг,
Човен дном пясок шаруе —
Цішыня і мрок вакруг.

Якуб Колас

● Вызначце сэнсавы-граматычныя адносіны паміж часткамі ў бяззлучнікавых складаных сказах. Ад чаго залежыць выбар знака прыпынку?

● Назавіце стыль тэксту і прыметы гэтага стылю. Ахарактарызуйце вобразна-выяўленчыя сродкі мовы тэксту.

Знакі прыпынку ў бяззлучнікавых складаных сказах залежаць ад сэнсавы-граматычных адносін паміж часткамі. Такія адносіны ў пісьмовай мове афармляюцца пэўнымі знакамі прыпынку, у вуснай мове — адпаведнай інтанацыяй.

259. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і тып. Вызначце адна-састаўныя сказы і часткі ў складаных сказах, выражаныя адна-састаўнымі сказамі. Раскажыце пра іх будову. Раствлумачце знакі прыпынку.

ВОСЕНЬ

Гарыць агонь...

Люблю сядзець уначы каля вогнішча, падкладаць у сіняе полымя дровы ды слухаць іх трэск — мудрую неразга-

даную гаворку. Так от сядзеў бы, драмаў, думаў — і ўсё б кругом драмала і думала, зліваючыся ў адну душу...

Так было перад восенню.

Першыя замаразкі на полі, халаднавата ў паветры. На ржэўніку срэбная павуціна, пад ранне ападае на зямлю з туманам халодная раса. А ў поўдзень, як выблісне залацістае сонца, зямля будзе мокрай і свежай, зашавеліцца жоўтае лісце на дрэвах...

Мне заўсёды здаецца, што думае ноч вялікую думу-казку, бо тады галасы робяцца ціхімі, з пагалоскамі, быццам прыдушаныя — плаўна разбягаюцца яны па паверхні халоднай зямлі.

Так зыкі бягуць і знікаюць, пакідаючы на дарозе сляды перадуманага і перажытага чалавекам. (*В. Каваль*)

● Параўнайце выдзеленыя сказы: што ў іх агульнае і чым яны адрозніваюцца.

* Падрыхтуйце паведамленне на лінгвістычную тэму «Сказы з аднароднымі членамі».

260. Прачытайце выразна верш. Выпішыце спачатку простыя сказы, а затым складаныя. Раскажыце пра будову і значэнне выпісаных сказаў. Растлумачце знакі прыпынку.

МАЙ

Каля кожнае хаты
Бэз расцвітае ізноў.
Вечар.
Спяваюць дзяўчаты,
Песня плыве за акном.
Выйду насустрач я любай,
Той, з кім пабачыцца рад.
Пойдзем мы з ёю да клуба
Сцежкай, што легла праз сад.
Хіба такою часінай
Можа хто знацца са сном:
Песняй, красуняй дзяўчынай
Ходзіць вясна за акном.

У. Калеснік

● Падкрэсліце займеннікі, раскажыце аб іх лагічна-сінтаксічнай ролі. Падрыхтуйце паведамленне на лінгвістычную тэму «Займеннік як часціна мовы».

261. Прачытайце тэкст. Вызначце яго тэму і мэтанакіраванасць. Дайце тэксту загаловак. Перакажыце змест. Выпішыце складаныя ска-зы, раскажыце пра будову іх частак, графічна абазначыўшы кожную, а ў складаназалежных сказах — і сродак сувязі.

Было ўжо за абед, але рыба не клявала. Некалькі разоў Сяргей мяняў чарвей, пляваў на іх, але ўсё было без толку. Гадзін ля чатырох, калі ён ужо збіраўся абедаць, хутка і нечакана адзін паплавок кінуўся, знік і ўсплыў на паверхню вады, а потым стралою пайшоў на дно. Сяргей ірвануў вудзі-лішча ўгару. Папалася нешта вялізнае: хлопец чуў праз вудзільна глухія моцныя ўдары. Ён адразу ж забыўся на парады рыбакоў — пацягнуў на сябе вудзільна так, што тое гнулася дугою.

Белая серабрыстая рыбіна адарвалася ад вады з шумам і плёскам, бы хто пранікам па вадзе пляснуў. Праляцеўшы крыху ў паветры, яна сарвалася з кручка і плёснула на нізкі, амаль узровень з вадою, бераг. У нейкім ап'яненні і хваляванні Сяргей, кінуўшы ўбок вуду, схпіў дрыготкімі пальцамі рыбіну, але яна выслізнула і зноў стала біцца ў траве, перавальваючыся з боку на бок і набліжаючыся да вады. «Як чуе яна гэтую раку...», — мільганула думка. Сха-піўшы другі раз абяруч рыбіну, хлопец моцна яе сціснуў і цяпер не ведаў, што з ёю рабіць. Тады пачуў, як, супраціў-ляючыся, імкнецца на волю рыбіна. Штуршкі яе адзываліся ў Сяргеевых грудзях амаль такімі ж ударамі, моцнымі і пругкімі, бы ток праз рукі праходзіў. Нейкае імгненне Сяргей і рыбіна былі як адно цэлае. Нечакана ў рыбіны нешта хруснула, і яна абмякла. Разам з хрустам нешта хруснула, зламалася ў Сяргея ў грудзях.

Тады адразу зніклі азарт і ўзрушэнне. Хлопец нават раз-губіўся, калі зразумеў, што трымаў у сваіх руках другое невядомое, таемнае жыццё. І загубіў яго...

Дагэтуль неяк і не думалася, што рыбіна можа загінуць, што ўсё так проста... Як апёкшыся, ён кінуў рыбіну ў траву. Яна ляжала непрыгожая. Сяргей доўга глядзеў на яе. Лавіць рыбу больш не хацелася. (В. Гігевіч)

- Растлумачце напісанне вялікай літары ў слове *Сяргеевых*.
- Напішыце сціслы пераказ тэксту.

262. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і тып. Падзяліце яго на сэнсавыя часткі. Складзіце план. Перакажыце змест тэксту па плане.

НА ДАЧЫ

Максім карміў сініц. Яго любімы занятак. Нарэзаў дробненькія кавалачкі сала, паклаў на далонь і, выйшаўшы на ганак, выставіў руку ўбок і не глядзеў на яе. Спачатку на гарачую руку падалі халодныя сняжынкі: снег пайшоў яшчэ ўначы.

Пачыналася сапраўдная зіма. Дагэтуль яе не было. Снег падаў колькі разоў і раставаў, адтавала зямля. А цяпер на добра прамёрзлую зямлю лёг сухі снег, нейкі ажно блакітны. Дзівосныя шапкі адзелі кусты ядлоўцу, якія Максім пасадзіў каля ганка. Па іх, па гэтых шапках, можна меркаваць, колькі выпала снегу. Трэба чысціць ганак, сцежку на вуліцу.

Максім радаваўся рабоце, за якую возьмецца. Пасля ўсіх мінскіх турбот і хваляванняў, звязаных з архітэктурай і сям'ёй, праца гэтая дасць адпачынак галаве і сэрцу.

Але спачатку яшчэ адна малюсенькая радасць — эксперымент з прыручэннем сініц. Раней ён дамогся перамогі — адна з сініц брала ласунак з далоні. Максім адсутнічаў некалькі дзён, і сініца зноў адвыкла. Цяпер дзве лёталі над галавой, пераскоквалі на бярозах з галіны на галіну і піскалі гучна і весела. Яны як бы падбадзёрвалі адна адну: давай ты першая, давай ты! *(Паводле І. Шамякіна)*

● Выпішыце сказы ў наступнай паслядоўнасці: простыя, складаназлучаныя, складаназалежныя, бяззлучнікавыя. Растлумачце знакі прыпынку.

§ 35. КОСКА І КРОПКА З КОСКАЙ У БЯЗЗЛУЧНИКАВЫХ СКЛАДАНЫХ СКАЗАХ

263. Спішыце, графічна абазначце бяззлучнікавыя складаныя сказы. Вызначце сэнсава-граматычныя адносіны паміж часткамі і растлумачце знакі прыпынку на мяжы частак.

Быў цёплы вечар. Волька і Дзям'ян стаялі пад вербамі. Навальніца мінула, у бэзавых зарасніках на ўсю моц спявалі салаўі. Поўны месяц плыў у небе, асвятляючы ўсё навакольнае хараство: вялікую затоку, зараснікі і лес на беразе, гарадок з бляшанымі і чарапічнымі дахамі.

Месяц быў поўны, чырвоны, на яго паверхні чарнелі абрысы далёкага таямнічага ландшафту. На зямлі ляжалі цені ад дрэў і пабудоў, пахла зелянінаю, вадой, бэзам. Заспакоена крумкалі жабы. Па затоцы плавалі лодкі, на адной з іх нехта іграў на баяне. Задушэўныя гукі разносіліся над вадой, чуўся дзявочы смех.

Волька ў чорным пінжачку стаяла пад дрэвам. Грудзі яе парывіста ўздымаліся, рукі церабілі галінку бэзу. Яе, пэўна, узрушваў гэты вечар, падобны на добрую ласкавую казку. У вачах свяцілася спагада, замілаванне, вушы прагна лавілі кожны гук, на вуснах блукала лагодная ўсмішка. (М. Лупскаю)

● Падкрэсліце граматычныя асновы сказаў.

* Падзяліце тэкст на сэнсавыя часткі, выдзеліце ключавыя словы ў кожнай частцы. Перакажыце змест. Вызначце стыль і мэтанакіраванасць тэксту.

У бяззлучнікавых складаных сказах звычайна адна частка аддзяляецца ад другой коскай або кропкай з коскай.

На мяжы частак у бяззлучнікавых складаных сказах ставіцца к о с к а, калі часткі адлюстроўваюць пералічэнне падзей і з'яў, якія адбываюцца адначасова ці паслядоўна: [*Грыміць пагрозліва няблізкі гром*], [*сінеюць воддаль хмары, быццам горы*]. (А. З.) [*Выглянула сонца*], [*у траве заспявалі птушкі*]. (Лупс.)

У бяззлучнікавых складаных сказах з некалькімі сэнсава-граматычнымі часткамі коска ставіцца тады, калі часткі маюць нескладаную будову і цесна звязаны па сэнсе: [*Лес гудзе*], [*дрыжаць галіны*], [*стогне бор хваёвы*], [*глуха шэпчуць верхавіны, гнуць свае галовы*]. (К-с) [*Шчасця ўсе па дарозе вам зычылі*], [*пад дугою звінелі званкі*], [*млынары, па даўнейшаму звычайу, прыпынялі знарок ветракі*]. (А. К.)

Калі дзве або некалькі сэнсава-граматычных частак бяззлучнікавага складанага сказа нагадваюць адносна самастойныя ўскладненыя простыя сказы і маюць свае знакі прыпынку, яны могуць раздзяляцца к р о п к а й з к о с к а й: [*Каля зоркі зорка ўніз глядзіць, мігціць*]; [*каля горкі горка снегам зіхаціць*]. (Куп.) [*Свежы, чысты ветрык раніцы застайляў хлопцаў падбавіць крок*]; [*ім*

таксама хацелася хутчэй зайсці ў лес]. (Я. М.) [Зялёнаю падушкаю кляўся пад ногі мох]; [у кустах ядлоўцу цінна-калі непаседы-сініцы]; [ад імшарын, крыху правей, пачынаўся буралом]; [вецер, быццам жартуючы, павыварочваў тут дрэвы з карэннем]. (М. Д.)

264. Прачытайце тэксты і параўнайце ў іх апісанне восені. Дзе больш дакладна перадаюцца яе прыметы? У якім тэксце называюцца самі прыметы, а ў якім — адносіны да іх?

I. Пакарацелі дні: позна світае, рана змяркаецца. Шэрыя хмары ўсё часцей засцілаюць неба і нізка плывуць над зямлёй, імжыць дробны дожджык. Ападае лісце з дрэў, і празрыстым становіцца лес.

Адлятаюць у вырай птушкі, паволі засынае прырода. Залатая восень пераходзіць у познюю, каб саступіць месца зіме. (А. Шкляр)

II. Неўпрыкметку працяцела лета,
Апусцеў за вёскаю палетак.
Не шумяць калоссі на прасторы,
Толькі сцірты высяцца, як горы.
Вецер распранае ў садзе дрэвы,
Не гучаць птушыныя напевы.
Дні маркот для яблынькі насталі:
Усе лісты пажоўклі і апалі.

I. Муравейка

● Выпішыце складаныя сказы ў наступнай паслядоўнасці: бяззлучнікавыя, складаназлучаныя, складаназалежныя. Якія сінтаксічныя канструкцыі выкарыстоўваюць аўтары?

● Назавіце прыслоўі, вызначце іх разрад, растлумачце, дзе трэба, правапіс.

● Падрыхтуйце паведамленне на лінгвістычную тэму «Прыслоўе як часціна мовы».

265. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і тып. Растлумачце знакі прыпынку. Раскажыце пра будову і значэнне сказаў і іх частак. Прадоўжыце тэкст. У сваім тэксце графічна абазначце бяззлучнікавыя складаныя сказы.

Я ляжу на спіне. Гляджу ў высокае цёмнае неба, якое скрозь паклявалі зоркі. Дзесь за кустамі ціха-лянотка пляс-

коча вада, суха шапаціць аер. Здаецца, нехта асцярожна поўжае па ім. І гэтае ціхае возера, і агонь, і ноч паказаліся мне, гараджаніну, нечым таемным. Але неўзабаве ўсё перамянілася — цішыні быццам бы і не было...

266. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку. Падкрэсліце ў складаных сказах граматычныя асновы, графічна абазначце межы частак. Назавіце тып складаных сказаў.

Людзі лета з палеткаў пазвозілі

Гул гарачых матораў заціх...

Асцярожна хадзіце па восені

Па завулках яе залатых.

<...>

Вецер поле цемраю ахутае.

Цьмяны месяц прыплыве здалёк

Загарыцца на маўклівым хутары

Ледзь прыкметнай зоркай аганёк.

<...>

Птушаняты спяць пад крыллем матчыным

І вавёркі ў дуплах моцна спяць.

Голлямі хістаючы калматымі

Хвоі старажытныя рыпцяць.

П. Панчанка

* Параўнайце апісанне восені трох аўтараў у практыкаваннях 264 (І, ІІ часткі), 266 (1-ы слупок). Вызначце сэнсава-стылістычную ролю складаных сказаў.

267. Падзяліце абзацы тэкстаў на сказы. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку. Графічна абазначце складаныя сказы, падкрэсліце граматычныя асновы, вызначце адносіны паміж часткамі.

І. Ранак быў сонечны балота ўсё аж нібы зіхатліва дымілася людзі толькі паглядалі гадалі але не спыняліся — касілі варушылі рады як буслы рупліва бялелі па ўсёй шырыні балота сонца пякло трава прывяла хто-ніхто кінуў ужо касіць а **гарадскі** госць усё махаў і махаў касою...

ІІ. Дарога была шырокая і роўная стары шлях з шумлівымі бярозамі і **тэлефоннымі** слупамі коні тут не толькі ішлі а і беглі ахвотна колы лёгка каціліся ў цвёрдых каляінах дарога паволі ўсё паніжалася і паніжалася.

III. Лес выпусціў толькі каля самых **калінкавіцкіх** хат зразу за соснамі заблішчалі агеньчыкі, пачалася вуліца цяпер тут і коні і людзі пачулі сябе весялей коні здаецца без **Ігнатавых** лейцаў самі ўхапіліся ўподбег так уподбег і дакаціліся да доўгай і шырокай са святлом у вокнах будыніны вакзала. (І. Мележ)

- Растлумачце правапіс выдзеленых прыметнікаў.
- Падкрэсліце назоўнікі як члены сказа. Адушаўленыя назоўнікі абазначце літарай **а**, неадушаўленыя — літарай **н**.

§ 36. ДВУКРОП'Е Ў БЯЗЗЛУЧНИКАВЫХ СКЛАДАНЫХ СКАЗАХ

268. Прачытайце сказы. Вызначце сэнсава-граматычныя адносіны паміж іх часткамі. Назавіце знакі прыпынку, якімі абазначаюцца межы частак.

1. Усё навокал было знаёмае і звычайнае: даверліва шапачелі грушы, дрымотна чарнелі на могілках купы вербаў і акацый, шарэў ледзь відна ў цемры туман на балоце. (І. М.)
2. Толькі кажуць: не знікаюць словы, лётаюць заўсёды над зямлёй, і людзьмі пахованыя мовы над табою кружаць, нада мной. (Панч.)
3. Вам з вячэрай без мяне не справіцца ніколі: я ж за год на цаліне з'еў не меней пуда солі. (Грач.)
4. Быццам чую: птушкі недзе нанач просяцца ў суседзяў. (Г. К.)

Д в у к р о п ' е ў бяззлучнікавых складаных сказах на мяжы частак ставіцца:

- калі другая частка раскрывае, паясняе ці дапаўняе змест папярэдняй: [*Наказ бацькоўскі я збярог на Полаччыне і Палессі*]: [*не трэба мудраваць у лесе*]. (Бур.) [*Адбылося самае непрыемнае ў іхняй гісторыі*]: [*Мірон забытаўся нагамі ў лазняку і... ляснуўся на зямлю*]. (Я. М.);

- калі другая частка ўказвае на прычыну таго, пра што гаворыцца ў першай: [*Першыя кіламетры не здаваліся надта цяжкімі*]: [*пажыткі ў хлопцаў былі невялікія*]. (Як.);

- калі другая частка дапаўняе першую, а паміж часткамі можна ўставіць спалучэнні слоў са значэннем успрымання тыпу **ўбачыў, адчуў, падумаў, разважыў** і г. д.: [*Апейка адчуў*]: [*цішыня зрабілася насцярожанаю*]. (І. М.)

Гэтыя словы могуць і апускацца, а двукроп'е ставіцца: [Прыпынішся ў зацішку адзін], [ваколіцы акідаеш ва-
чамі]: [струменіца цяплынь з лясой, далін]. (К-с);

• калі другая частка выражае прамое пытанне: [Хлоп-
чык сцішыўся за тоўстым дрэвам]: [чалавек ці звер ідзе]?
(Р. І.);

• калі першая частка заключае ў сабе абагульняльны
сэнс, а наступныя гэты сэнс раскрываюць. У такіх выпад-
ках двукроп'е ставіцца звычайна пасля першай часткі:
[Зямля жыве]: [у бераг б'юць прылівы], [у вырай адля-
таюць журавы]. (Грах.) [Сёлетняя вясна зусім іншая]:
[яна і трымаецца ўвесь час на адну толькі радасць лю-
дзям]. (Кул.).

З а ў в а г а. Калі абагульняльны сэнс заключае ў
сабе апошняя частка ў адносінах да папярэдніх, перад
ёю ставіцца працяжнік: [Ніжэй стала хадзіць сонца],
[пажайцела трава на паплавах], [збіраюцца стайкамі
вераб'і] — [усё гаворыць аб наступленні восені]. (Хомч.)

Двукроп'ю адпавядае спецыфічная інтанацыя папярэ-
джання, якой уласціва лёгкае паніжэнне голасу ў першай
частцы.

269. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль і мэтанакіраванасць.
Дайце тэксту заглавак. Падзяліце яго на сэнсавыя часткі. Перакажыце
змест. Выпішыце сказы з двукроп'ем. Абгрунтуйце яго пастаноўку.

У характары Апейкі былі дзве вельмі розныя, несуладныя
рысы: нейкая вялікая **чуласць**, схільнасць да **элегічных
адчуванняў** і нязменная **цвярозасць, практычнасць**. Чу-
ласць, элегічнасць яго былі, мусіць, ад прыроды: пэўна, яны
і былі калісьці прычынай таму, што Апейка з усіх жыццёвых
доляў выбраў сабе долю настаўніка, ды яшчэ настаўніка літа-
ратуры.

Вырасшы ля лесу, ля рэчкі, ён усё жыццё **быў неабыяка-
вы** да лесу, да рэчак, да ціхага і вялікага жыцця прыроды.

Ішла парá, якая заўсёды хвалявала яго, — восень. Ён
заўважыў яе поступ здаля, са жніўня, калі сонца падымалася
яшчэ высока і ад гарачыні іншымі днямі аж млелі дрэвы,
бабкі, недажатыя палосы, агароды за платамі.

Подступ яе радаваў добрым надвор'ем: палі дружна галелі, зелянелі адно палосы з картопляю. Дарогі былі поўныя працоўнага руху: усюды рыпелі вазы, сунуліся да сяла па загуменных дарогах, уціскаліся ў расчыненыя гуменныя варты. (І. Мележ)

- Растлумачце сэнс выдзеленых слоў і словазлучэнняў.
- Знайдзіце дыялектныя словы.

270. Прачытайце верш. Каму паэт яго прысвяціў? Спішыце, растаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку, растлумачце іх. Абазначце бяззлучнікавыя складаныя сказы.

Ён бачыў кінулі на горад
Магнаты цемру, цень — крыжы.
На радасць нам а ім на гора
Ён працаваў і ўпарта жыў.
Першадрукар тварыў прарочыў.
І час дарэмна не мінуў
Аззяла кніга людзям вочы
Адкрыўшы праўду і ману.
Ён першы кнігу даў славянам —
На простаі мове ўзорны ліст.
Ён знаў з-за хмараў алавяных
Праб'ецца сонца да зямлі...

А. Іверс

- Вызначце віды бяззлучнікавых складаных сказаў.
- Падрыхтуйце пісьмовае паведамленне на тэму «Вялікі сын роднай Бацькаўшчыны».

271. Прачытайце тэкст, вызначце яго асноўную думку і мэтанакіраванасць. Дайце яму заглавак. Растлумачце знакі прыпынку. Напішыце пераказ.

У нашай вёсцы хадзіла такая пагалоска: у вырай, у далёкія цёплыя краіны, за моры-акіяны журавы пад сваімі шырокімі крыламі нясуць ластавак. Пасля даведаўся, што гэта няпраўда. Яны самі, на сваіх крыльцах ляцяць восенню ў цёплыя краіны зімаваць. Ластаўкі спрытнейшыя, больш імклівыя за журавоў. Дык навошта ім жураўліныя крылы?

Прыляталі з выраю ластаўкі пазней за журавоў, нават пазней за марудную зязюлю, якая прыносіць у свой родны бор цёплую вясну.

Прыляцеўшы, адразу браліся за работу: на апошні вянец сцяны, пад крокву нашай старэнькай хаты, яны ў дзюбах насілі гразь, гліну, саломінкі, валасінкі, пярынкі. Усё гэта ўласнай слінай змочвалі, клейвалі, майстравалі сваё круглае гняздзечка. Яно ўжо было гатова, але шчырыя работніцы кудысьці яшчэ адлучаліся, а праз круглую дзірачку ў гняздзечка праціснуўся верабей. Гэта ён нібыта паглядзець, пацікавіцца, павучыцца ў ластавак, як трэба рабіць гнёзды. Паглядзеў, павучыўся — вылятай! А ён сядзіць. Прыляцелі ластаўкі, а ў іх маленькай хацінцы няпрошаны госць.

— Мы цябе не звалі, не прасілі, — зашчабяталі яны. — Выбірайся, верабей!

А ён сядзіць, не хоча выбірацца. Надзьмуўся, зачырыкаў:

— От яшчэ мне знайшліся гаспадыні! Я сам сабе гаспадар!

Ластаўкі пашчабяталі, пашапталіся і паляцелі. Неўзабаве прынеслі яны ў дзюбах глейкай гразі і пачалі ёю замазваць дзірачку ў гняздзечку. Зноў паляцелі, зноў прыляцелі, а верабей сядзіць. Яго гразёю заляпілі, замуравалі ластаўкі. У глухой цямніцы сядзіць. Ні святла, ні паветра. (А. Бялевіч)

272. Прачытайце. Вызначце асобу, ад імя якой вядзецца паведамленне, і сэнсавую дастатковасць тэксту. Спішыце, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Абгрунтуйце свой выбар.

Ні Валодзька ні дзед Дзяніс яшчэ не ведалі пра бяду абодва былі ў полі глядзелі пчаліныя калоды перад зімой.

Калоды праўда былі ўжо ўцеплены. Але дзеду Дзянісу карцела яшчэ паглядзець праверыць усё баяўся ён каб не забыць што-небудзь. Памяць старая тым часам і падмануць магла! А падмануць ёй было няцяжка калод меў дзед, як-ніяк, сем штук. Стаялі яны па ўсёй зямлі на ўзлесьсах на полі, усе на дрэвах высока. Валодзька ездзіў з дзедам не так сабе не з пустой ахвоты. Ён памагаў ставіць драбіну да дрэва яна была важкая і доўгая. Хлопец трымаў драбіну калі дзед асцярожна лез з папярэчыны на папярэчыну памагаў дзеду несці яе на воз.

Ехаць было добра, а стаяць трымаць драбіну — брала нуда і стылі рукі. Але Валодзька не скардзіўся не ўпершыню было цяпець яму нудоту і нядобрае. Не адно ж ужо лета з дня на дзень пасвіў ён свіней, каня нават пасвіў і мок і стыў у полі сцярог — як прывязаны быў пры ім. Спярга

цярпець нуду гэта была пакута страшная. Паступова прыцярапеўся, звык нічога не зробіш памагаць трэба зарабляў на хлеб. Не малы ж ужо — не век жа есці хлеб дармавы, сядзець на чужой шыі. *(Паводле І. Мележа)*

- Назавіце ў тэксце фразеалагізмы, растлумачце іх значэнне.
- Графічна абазначце бяззлучнікавыя складаныя сказы, раскажыце пра будову частак і адносіны паміж імі.

✱ **273.** Прачытайце. Вызначце стыль, тып, адрасата і мэтанакіраванасць тэксту. Абгрунтуйце сваё меркаванне. Дайце заглавак тэксту. Спішыце, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку, растлумачце іх.

У Аўгуста Мілаванава не **кідкае аблічча**. Амплуа яго вызначыць **няпроста**. Ён можа **іграць хлопчыкаў** можа старых. Часцей за ўсё выконвае ролі адмоўных герояў. **Творчая манера** артыста вельмі стрыманая. Здаецца, выбуховасць тэмпераменту не для яго. Акцёр выкарыстоўвае кожнае **імгненне** не **сцэнічнага часу** ён заўсёды ацэньвае сваё выкананне той ці іншай ролі і адначасова шукае новыя шляхі развіцця вобраза. Пошук захапляе яго настолькі, што ён, бывае, страчвае ісціну, ці, лепш сказаць, забываецца пра яе цану.

Усе гэтыя асаблівасці **акцёрскай індывідуальнасці** Мілаванава дапамагалі яму, калі трэба было паказаць ворагаў разумнымі, злымі, хцівымі. Артыст заўсёды схільны да **іроніі** рэзкі з аналітычным розумам здольны перамагчы праціўніка заўсёды без **грыму і парыка** са сваёй пругкай і спружыністай хадой. Ён выканаў шмат роляў у тэатры імя Якуба Коласа, у купалаўцаў, на тэлебачанні, у кіно. *(Т. Арлова)*

- Растлумачце сэнс выдзеленых слоў і словазлучэнняў.

274. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і тып. Раскажыце, пра які час паведамляецца ў тэксце. Знайдзіце месцы, якія характарызуюць гэты час. Растлумачце сэнс заглаўка.

Выпішыце сказы з двукроп'ем. Раскажыце пра будову і значэнне гэтых сказаў.

ПАМЯТНАЯ ВЯСНА

Вясна прынесла забытыя за зіму пахі: золкі, гаркаваты водар зямлі і кіславаты заечай капусты. Вясна наступіла

дружна: дапамаглі шчодрія цёплыя дажджы і яснае сонейка. Зямля аж курылася парай. Лёгкі туман, ружаваты ў промнях сонца, сплываў у нізіны і равы.

У той год рана зацвіла лотаць. Як кінучь вокам жаўцелі паплавы, а на прыпёку рос сон, такі ж празрыста-сіні, як неба. На балотах цвілі белыя падснежнікі. Здавалася, што там усё яшчэ ляжыць снег, што пасля кожнага дажджу яго прыбаўляецца ўсё больш і больш.

Кветак ніхто не рваў. Збіралі толькі дробнае шчаўе і заечую капусту, ды яшчэ смарчкі — светла-карычневых грыбы.

Язэп пайшоў на Антонаўскія хутары, каб падсекчы бярозы. Вершаліна адной з іх, у добрым ужо веку, была ссечана снарадам. Два велізарныя сукі, як рукі, высока прасціраліся ў неба, нібы хацелі прыкрыць рану. Адтуль, з расшчэпленай вершаліны, па гладкім ствале сцякаў на зямлю бярозавік. Карá дрэва была мокрая, як бывае мокры твар, калі чалавек моцна плача. Язэп не стаў падсякаць гэтай бярозы. Падсек дзве другія. Зрабіў лубкі — і першыя кроплі бярозавіку скаціліся па іх у прынесеную пасудзіну.

Язэп сеў на сухі грудок...

Справа рунела жыта, аж сіняе ад сілы, якую набірала яно ў гэтыя цёплыя дні. Язэп успомніў, як летась мінёры выцягвалі з зямлі міны. «Не поле, а пастка: куды не ступі — смерць», — казаў яму старшы сяржант. І вось цяпер на гэтым полі — жыта. Хутка яно будзе каласаваць, цвісці, налівацца зернем: мёртвае поле зноў ажыло. (А. Асіпенка)

● Калі ставіцца двукроп'е ў простых і складаных сказах? Прыведзіце прыклады.

275. Дапішыце да сказаў сэнсава-граматычныя часткі так, каб простыя сказы сталі бяззлучнікавымі складанымі. Растлумачце знакі прыпынку паміж часткамі.

1. Алесь выйшаў з хаты і ўбачыў 2. Апошняя дэкада красавіка выдалася наўздзіў цёплая 3. Ужо дома Серафім Іванавіч падумаў 4. У пакой Серафіма Іванавіча ўварвалася гарадское шумлівае жыццё

§ 37. ПРАЦЯЖНІК У БЯЗЗЛУЧНІКАВЫХ СКЛАДАНЫХ СКАЗАХ

276. Прачытайце сказы, вызначце іх будову і значэнне. Устаноўце сэнсава-граматычныя адносіны паміж часткамі. Растлумачце знакі прыпынку. Запішыце сказы.

1. Песня панеслася наская, нудная — рэха панеслася — бор адказаў. (*Куп.*) 2. Бліснула сонца, сонца выясновае — топіцца гурбіна, топіцца лёд. (*Куп.*) 3. Ад праўды раз адкруцішся — няпраўдаю атруцішся. (*Панч.*) 4. А стоміцца сонца, за ўзгоркамі сядзе — туман нерухома на ўсім далягладзе. (*Калесн.*) 5. Белую хусцінку завязала — прыгажуняй велічнаю стала. (*Е. Л.*)

П р а ц я ж н і к у бяззлучнікавых складаных сказах на мяжы частак ставіцца:

- калі часткі ўказваюць на хуткую змену падзей (у такім выпадку паміж часткамі можна паставіць злучнік *і*) або другая частка паведамляе пра нечаканы вынік: [*Рантам бераг адступае*] — [*луг зялёны вырастае*]. (М. Т.) [*Не паспеў бацька слова сказаць*] — [*між ялін паказаліся карнікі*]. (Ст.);

- калі змест наступнай часткі супрацьпастаўляецца зместу папярэдняй і можна праверыць гэта, паставіўшы злучнік *але*: [*Рад бы госцю*] — [*хлеба шкада*]. (Пр.);

- калі ў сказе выражаюцца ўмоўна-выніковыя адносіны: [*Дажджы пройдуць*] — [*грыбы вазамі вазі*]. (Кул.) [*І вось абарваліся ніці*] — [*сышоў ты на вечны пакой, буйнейшы наш колас у жыце, наш дуб лугавы над райкой*]. (К-с);

- калі другая частка заключае ў сабе мастацкае параўнанне: [*Гаварыць пачаў*] — [*рэшата бобу на галаву высыпай*]. (З газеты).

З а ў в а г а. Выбар таго ці іншага знака прыпынку для пастаноўкі паміж часткамі ў бяззлучнікавым складаным сказе часта залежыць ад сэнсу частак сказаў і ад таго, якія з магчымых адносін хоча ўстанавіць аўтар тэксту: *І пайшла тут ходам поўным справа ў нас, усё гудзе*. (М. К.) — сэнсава-граматычныя часткі выражаюць паслядоўнасць адносін, на мяжы частак ставіцца

ца коска. *І пайшла тут ходам поўным справа ў нас: усё гудзе.* — другая частка раскрывае сэнс першай, на мяжы частак ставіцца двукроп'е. *І пайшла тут ходам поўным справа ў нас — усё гудзе.* — другая частка заключае ў сабе вынік дзеяння, што адбываецца ў першай; на мяжы частак ставіцца працяжнік. Аднак трэба мець на ўвазе, што пры выбары адпаведнага знака прыпынку неабходна карыстацца агульнапрынятымі правіламі.

277. Прачытайце верш, растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку. Спішыце, дайце характарыстыку сэнсава-граматычным часткам як простым сказам.

Прачынаешся раніцою —
табе ў вочы ўдарыць святло.
Не пазнаеш свайго пакою —
у ім змроку нібы не было.
У ім водсвет вясны бясхмарнай,
поўны ён маладога святла.
Зайка — промень жывы янтарны —
на сцяне, на абрусе стала.
Яго ўбачыш — дзяцінствам павее
і яшчэ нечым светлым такім,
што, як радасная падзея,
авалодае сэрцам тваім.

А. Вярцінскі

278. Спішыце, раскрываючы дужкі і расстаўляючы знакі прыпынку. Графічна абазначце бяззлучнікавыя складаныя сказы. Раскажыце пра будову і адносіны іх частак.

Глуха гулі макавіны соснаў з кароткімі перапынкамі тукаў у глыбі лесу дзяцел конь матнуў галавою цуглі тонка і гучна зазвінелі. Звон іх хутка раставаў у марозным паветры. Захацелася піць. Антон зачарпнуў рукою снегу і падабраў яго з далоні губамі крохкая белая крупка растала імгненна — у роце пасвяжэла. Але смага (*не*)прайшла і ён прыгадаў брыгадзіраў стол застаўлены талеркамі жвавую гаворку Вольгі і яе ўвішныя рукі. У брыгадах Антон (*ні*)колі і (*ні*)ў кога не абедаў (*не*)хацеў быць (*ні*)кому (*ні*)ў чым абавязаным. Сёння ён зрабіў выключэнне і гэта было цяпер як папрок

як прэрэчанне Клаўдзіі. Яна абвінавачвала яго ў празмернай ганарлівасці.

Антон крануў лейцы і павярнуў на свежы сляднік у прагалах між дрэў. Ён ехаў хутка, але так і *(не)*дагнаў цесляроў і толькі на полі выбіўшыся з нізіны ля ручая на высокі пагорак убачыў удалечыні пад самай вёскаю сані. Але так і *(не)*згледзеў хто на іх едзе. *(А. Савіцкі)*

- Растлумачце напісанне выдзеленых літар.
- Дайце загаловак тэксту. Вызначце яго асноўную думку. Знайдзіце тое месца ў тэксце, дзе яна раскрываецца.

279. Прачытайце тэкст. Спішыце, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку. Абазначце бяззлучнікавыя складаныя сказы.

Сам агонь у полі тлее
Нікагусенькі няма.
Хлопчык зразу весялее
Духам падаў ён дарма.
Знікла гора як бы труска
Дым знёс цяжкую думу.
Будзе хлопчыку закуска
Будзе снеданне яму!
Бо на полі бульбы многа
Бульбы можна напачы.
І бярэ тут рух малога
На агонь нясе карчы.

Якуб Колас

- Падкрэсліце дзеясловы, назавіце іх пачатковую форму, вызначце сэнсава-граматычную ролю ў тэксце.

280. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку і ўстаўляючы прапушчаныя літары.

1. Неба было самотна-шэрае, мутнае з туману ці нізкіх ускалмачаных хмар се..лася на дол восен..ская золь відаць к ночы збіраўся дождж. *(Бык.)* 2. Вёска наша спрадвеку пал..вая ляскоў гаёў якіх-небудзь ці проста зарасніку каля яе н..ма красу птушынага голасу я ведаў перш за ўсё ад жаваранка і шпака. *(Б.)* 3. Лета было гарачае і здавалася доўгае жнів..нь падышоў да с..рэдзіны раніцай на лагу ўжо выпадала густая з ночы раса халодная аж калала ў ногі. *(Пт.)*

4. Пад узгоркам блішч..ла круглае возера яно рухалася і пералівалася як жывое срэбра над самен..каю вадою ц..гнуўся прыгожы шлях сакаўной з..л..ніны тут былі высокія гладкія сітнякі і цэлыя зараснікі аеру. (К-с)

● Растлумачце напісанне злучка ў словах, падбярэце і запішыце па пяць слоў са злучком на адпаведныя выпадкі.

§ 38. СЭНСАВА-СТЫЛІСТЫЧНАЯ РОЛЯ БЯЗЗЛУЧНІКАВЫХ СКЛАДАНЫХ СКАЗАЎ У ТЭКСТАХ

Характэрнай асаблівасцю ўсіх бяззлучнікавых складаных сказаў з’яўляецца тое, што ў іх адсутнічаюць спецыфічныя, прызначаныя для сувязі сэнсава-граматычных частак матэрыяльна выражаныя сродкі — злучнікі або злучальныя словы, — вось чаму адносіны паміж часткамі носяць няпэўны характар. Яны кожны раз устанаўліваюцца на лагічным узроўні, афармляюцца інтанацыяй у вусным маўленні, а на пісьме — знакамі прыпынку. У адпаведнасці з будовай бяззлучнікавага складанага сказу падзяляюцца на дзве групы: сказы з дзвюма сэнсава-граматычнымі часткамі і сказы з некалькімі сэнсава-граматычнымі часткамі.

У літаратурнай мове бяззлучнікавага складанага сказу з некалькімі сэнсава-граматычнымі часткамі звычайна ўжываюцца як сродак апісання. З іх дапамогай пісьменнікі і публіцысты ствараюць ярка выражаныя, эмацыянальна афарбаваныя бытавыя малюнкi, робяць пейзажныя замалёўкі, апісваюць ваенныя баталіі і інш. Такія сінтаксічныя канструкцыі лёгка перабудоўваюцца ў складаназлучаныя і складаназалежныя, тэматычна звязаныя паміж сабой простыя сказы.

► **281.** Прачытайце тэкст. Ахарактарызуйце мастацкі стыль: назавіце сферу выкарыстання, функцыі і адметныя якасці, асноўныя жанры, моўныя асаблівасці. Складзіце план і падрыхтуйце пераказ тэксту.

МАСТАЦКІ СТЫЛЬ

Мастацкі стыль займае цэнтральнае месца сярод іншых разнавіднасцей літаратурнай мовы. Гэта стыль мастацкай літаратуры. Ён выкарыстоўваецца ў эстэтычнай сферы зно-

сін, абслугоўвае патрэбы духоўнага жыцця грамадства. Асноўная функцыя мастацкага стылю — эстэтычнае ўздзеянне на адрасата (чытача, слухача). Гэтым стылем пішуцца літаратурныя творы розных жанраў: апавяданні, аповесці, раманы, вершы, паэмы, п'есы.

Выступаючы сродкам фарміравання мастацкіх вобразаў, моўныя элементы ў мастацкім стылі набываюць дадатковае эстэтычнае значэнне, яны эмацыянальна ўздзейнічаюць на адрасата (чытача, слухача), далучаюць яго да супольнай з пісьменнікам творчасці. Так адбываецца ўзаемадзеянне камунікатывнай і эстэтычнай функцый.

Мастацкі стыль характарызуецца вобразнасцю, эмацыянальнасцю, мілагучнасцю. Мастацкае слова змяшчае больш сэнсавых і эмацыянальных адценняў, чым афіцыйнае або навуковае. У тэкстах гэтага стылю ўжываюцца ўсе пласты лексікі, вобразныя сродкі мовы — эпітэты, метафары, параўнанні, ацэначныя формы розных часцін мовы, разнастайныя сінтаксічныя канструкцыі, усе тыпы простых і складаных сказаў, а таксама сказаў з простаю мовай, з выкарыстаннем маналагаў і дыялогаў. Для тэкстаў мастацкага стылю характэрна шырокае ўжыванне бяззлучнікавых складаных сказаў з разнастайнымі сэнсава-граматычнымі адносінамі. Дзякуючы майстэрскаму выкарыстанню моўных і маўленчых сродкаў, пісьменнікі ствараюць яскравыя малюнкi. Пры гэтым майстры слова не абмяжоўваюцца тыповымі для мастацкай мовы сродкамі; яны звяртаюцца і да іншых стыляў, а таксама выкарыстоўваюць элементы нелітаратурнага ўжытку, падпарадкоўваючы іх ужыванне задачы мастацкага паказу. Мастацкі твор у цэлым пішацца на літаратурнай мове. Гэта забяспечвае яму выхад да кожнага адрасата, да шырокага чытача, слухача, а значыць, дазваляе з большай паўнатой выконваць сваю эстэтычную функцыю. (*Паводле А. Каўруса*)

282. Прачытайце тэкст, падзяліце яго на сказы. Расстаўце знакі прыпынку і растлумачце іх. Вызначце бяззлучнікавыя складаныя сказы, абгрунтуйце мэтазгоднасць іх ужывання.

ВЯСНА

Вясна прыйшла неяк раптоўна звечара снег мацаваў даволі моцны марозік нельга было падумаць што ўсё рушыцца

раніцою сонца ахутанае шэраю смугою нясмела і ленавата ўставала з-за лесу здавалася што яму не хочацца прачынацца калі сонца ўзнялося ўгору сажні на тры над лесам усё змянілася шэрань знікла а сонца расплюшчыла шырока вочы ды глянула на палі вакол усё скрозь закіпела снег адруж з узгоркаў памчалі ручаіны на рэчцы ледзяныя брыжы пачалі адставаць ад берагоў з поўдня паказаліся чорныя плямы на схілах узгоркаў і над імі ледзь прыкметна падымалася белая пара. (Паводле П. Броўкі)

- Да якога стылю належыць гэты тэкст? Назавіце адметнасці стылю.

283. Напішыце віншаванне маме з нагоды яе дня нараджэння ці 8 Сакавіка (на выбар). Раскажыце пра стыль і тып маўлення. У выпадку выкарыстання бяззлучнікавых складаных сказаў абгрунтуйце мэтазгоднасць іх ужывання.

§ 39. ВІДЫ БЯЗЗЛУЧНИКАВЫХ СКЛАДАНЫХ СКАЗАЎ

Выдзяляюць наступныя разнавіднасці бяззлучнікавых складаных сказаў:

1) бяззлучнікавыя складаныя сказы з аднатыпнымі часткамі;

2) бяззлучнікавыя складаныя сказы з разнатыпнымі часткамі.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з аднатыпнымі часткамі набліжаюцца да складаназлуччаных сказаў. У сказах такога віду часткі могуць перадаваць падзеі, што адбываюцца адначасова: *Дарогі пахаваліся, слядоў нідзе няма, камусь на нешта жаліцца кудлатая зіма.* (М. Б.); перадаваць падзеі, што адбываюцца ў пэўнай паслядоўнасці, адна за другой: *На заломе выбухнуў велізарны клуб белаватага дыму, за ім выкідваліся другія клубкі, следам за гэтым паказаўся паравоз кур'ерскага поезда.* (К-с) Адзначаюцца бяззлучнікавыя складаныя сказы, у якіх другая і наступныя часткі развіваюць якое-небудзь слова ў першай частцы ці ўсю першую частку: *Глянь, квітнеюць старыя таполі, песні новыя ціха пюць, вецер буйны ўзняўся на полі, успаміны ў сэрцы растуць.* (М. Б.)

Бяззлучнікавыя складаныя сказы з р а з н а т ы п н ы м і ч а с т к а м і набліжаюцца да складаназалежных сказаў. У сказах такога віду адна сэнсава-граматычная частка патрабуе ад другой дапаўнення, тлумачэння, удакладнення, паяснення, раскрыцця прычыны або выніку дзеяння і інш.: *Сцяжынка збягае ў восень: кароткае лета прайшло.* (Грах.) *Я летнія ночы не сплю: яны прыносяць летуценні.* (Вярц.) *Хочаш жыць у святле і цяпле — сам здабывай агонь для сябе.* (Вярц.)

284. Спішыце. Пастаўце прапушчаныя знакі прыпынку, растлумачце іх. Якія пачуцці выклікае верш?

ДАГАРАЕ СВЕЧКА

Ты пабудзь са мною дарагая
Хай душа адкрыецца душы.
Не зважай што свечка дагарае
І яе дачасна не тушы.
Памаўчым паверым у надзею
Як у шчасце верылі спярша.
Не зважай што сэрца халадзее
Не астыла б чулая душа.
Безнадзейная замоўкне спрэчка —
Больш няма пра што нам гаварыць.
Ты пабудзь пакуль не згасне свечка
І пакуль душа не дагарыць.

С. Грахоўскі

● Абазначце складаныя сказы. Вызначце іх будову, сэнсавыя адносіны і сродкі сувязі частак.

● Падкрэсліце часціцы, вызначце іх сэнсава-граматычную ролю.

285. Прачытайце ўрывак з артыкула А. Міхневіча пра словазлучэнне. Вызначце яго стыль і мэтанакіраванасць. Падзяліце тэкст на лагічныя часткі, пастаўце да іх пытанні. Складзіце самастойна план і падрыхтуйцеся да пераказу тэксту.

Словазлучэнне — гэта свабоднае сэнсавое і фармальнае аб'яднанне двух і больш паўназначных слоў: *ранняя вясна, нехта з нас, ісці полем, па-ранейшаму спакойны, вялікія і малыя азёры Беларусі.* У адрозненне ад сказа словазлучэнне

не ўтварае закончанага выказвання, не мае інтанацыі завершанасці. У маўленні словазлучэнне выступае ў якасці часткі паведамлення, канкрэтнае значэнне яно набывае толькі ў сказе. Па колькасці аб'яднаных слоў вылучаюцца простыя і складаныя словазлучэнні. Простыя словазлучэнні складаюцца з двух самастойных слоў (*новы дом, жыць у доме*), складаныя словазлучэнні маюць тры і больш самастойныя словы (*новы дом брата, жыць у новым доме брата*). Адно з такіх слоў называецца галоўным, другое (ці другія) — залежным (ці залежнымі). Адпаведна з гэтым прынята вызначаць будову словазлучэння. Галоўнае слова ў словазлучэнні называе паняцце, прадмет, прымету, дзеянне. Залежнае слова перадае (удакладняе, паясняе) дадатковую характарыстыку паняцця. Разгледзім наступныя словазлучэнні: *стары ясен, ліст ад маці*. У словазлучэнні *стары ясен* галоўным з'яўляецца слова *ясен*, залежным — *стары*. У словазлучэнні *ліст ад маці* галоўным з'яўляецца слова *ліст*, залежным — *ад маці*. Такім чынам, залежнае слова ў словазлучэнні падпарадкоўваецца галоўнаму. Від сувязі, пры якім адно слова залежыць ад другога па сэнсе і граматычна, называецца падпарадкавальнай сувяззю. Галоўнае слова ў словазлучэнні можа быць выражана ўсімі знамянальнымі часцінамі мовы. Адпаведна вылучаюцца тыпы словазлучэнняў: іменныя (*ранняя вясна*), дзеяслоўныя (*сустракаць гасцей*), прыслоўныя (*вельмі хутка*). У іменных словазлучэннях можна выдзеліць назоўніковыя (*хата за ракой*), прыметніковыя (*поўны захаплення*), займенніковыя (*штосьці загадкавае*), лічэбніковыя (*пяць дзён*). Выбар залежнага слова ў словазлучэнні вызначаецца таксама паводле прыналежнасці слова да той ці іншай часціны мовы. На аснове граматычных значэнняў слоў розных часцін мовы, якія ўваходзяць у словазлучэнне, складваюцца семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж імі. Адзначаюцца наступныя семантыка-сінтаксічныя адносіны паміж словамі ў словазлучэнні: азначальныя (*ліст бярозы*), аб'ектныя (*атрыманне стыпендыі*), акалічнасныя (*рухацца насустрач*). Існуюць і змешаныя адносіны: аб'ектна-азначальныя, азначальна-акалічнасныя і інш. Варта падкрэсліць, што менавіта сінтаксіс словазлучэння складае адметнасць мовы.

● Выкарыстаўшы план, падрыхтуйце пераказ лінгвістычнага артыкула.

286. Прачытайце тэкст, падзяліце яго на сказы. Пастаўце і растлумачце знакі прыпынку. Вызначце колькасць сэнсавых частак. Абазначце і запішыце ключавыя сказ у кожнай частцы. Раскажыце, што вы ведаеце пра ключавыя сказы.

У сяле яшчэ доўга спявалі песні дзесь з двара даносіўся брэх патрывожанага сабакі запознены месячык загарэўся залатым пажарам за тым панурым лесам што стаяў з боку чыгункі і павольна ўзнямаўся над заспакоенаю зямлёю ноч цішэла і глушэла цяжэй налягала на зямлю.

Настаўнік яшчэ доўга сядзеў каля акна розныя думкі падымаліся ў яго галаве спаць не хацелася ён доўга варочаўся пакуль сон замкнуў вочы на століку каля ложка ляжаў букецік завяўшых красак.

Вясна ўступала ў сілу снегу ўжо зусім не было ў палях ажылі балоты жаласна застагналі кнігаўкі цяжка лятаючы над вадой высока ў небе звінелі жаваранкі абсохлая зямля пачынала іскрыцца зялёным аксамітам пахучай траўкі.
(Якуб Колас)

● Раскажыце пра будову і значэнне сказаў перабудаванага тэксту. Падкрэсліце ў іх граматычныя асновы, вызначце часціны мовы, якія выконваюць ролю дзейніка і выказніка.

§ 40. ПАРАДАК СІНТАКСІЧНАГА РАЗБОРУ БЯЗЗЛУЧНИКАВЫХ СКЛАДАНЫХ СКАЗАЎ¹

1. Назваць тып сказа па мэце выказвання і будове.
2. Вызначыць межы частак і сэнсава-граматычныя адносіны паміж імі, указаўшы граматычныя асновы.
3. Растлумачыць знакі прыпынку на мяжы частак.
4. Разабраць кожную частку па членах сказа.
5. Пабудаваць схему сказа.

287. Спішыце сказы. Растлумачце знакі прыпынку. Зрабіце сінтаксічны разбор сказаў адпаведна парадку разбору.

1. У гэту ноч Андрэю не спалася: вільготная зямля і начная цішыня даносілі разнастайныя гукі неўгамоннага

¹ Узор сінтаксічнага разбору бяззлучнікавых складаных сказаў гл. у Дадатку 1, с. 242.

жыцця. (*К-с*) 2. Патрэскаваюць, кідаючы пучкі зыргіх іскраў, сухія дровы; гудзе ў чырвонай ад нагрэву трубе полымя; ляціць доўгая зімовая ноч; цячэ і цячэ размова. (*Сач.*) 3. Завіруха лютуе, мяце і мяце — закавала асіны ў белыя латы. (*Грач.*) 4. Чорная хмара адбегла, кнігаўкі п'юць ручаі. (*Панч.*) 5. У небе высока ўзлятае арол — не чуе арлінага клёкату дол. (*К-с*) 6. У пакой Серафіма Іванавіча ўварвалася гарадское шумлівае жыццё: грымелі грузавыя аўтамашыны, на скразной гарадской магістралі шаркалі шынамі легкавушкі, бразгацелі тралейбусы. (*Асін.*)

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Назавіце агульныя прыметы, уласцівыя ўсім тыпам складаных сказаў: складаназлучаным, складаназалежным і бяззлучніковым.

2. Складзіце самастойна ці выпішыце з мастацкага твора тры бяззлучніковыя складаныя сказы з рознымі сэнсава-граматычнымі адносінамі паміж часткамі. Назавіце гэтыя адносіны. Растлумачце знакі прыпынку. Пабудуйце схемы сказаў.

3. Якімі прыметамі адрозніваюцца складаназалежныя сказы ад складаназлучаных; бяззлучніковыя складаныя сказы ад складаназлучаных і складаназалежных?

4. З дапамогай якіх сродкаў афармляюцца сэнсава-граматычныя адносіны паміж часткамі ў бяззлучніковых складаных сказах? Як называюцца такія адносіны?

5. У якія групы аб'ядноўваюцца бяззлучніковыя складаныя сказы ў залежнасці ад сэнсава-граматычных адносін паміж іх часткамі?

6. Якія знакі прыпынку могуць ставіцца на мяжы частак у бяззлучніковых складаных сказах?

7. Калі ставіцца коска ці кропка з коскай на мяжы частак у бяззлучніковых складаных сказах?

8. Калі ставіцца двукроп'е на мяжы частак у бяззлучніковых складаных сказах?

9. Калі ставіцца працяжнік на мяжы частак у бяззлучніковых складаных сказах?

10. Якая сэнсава-стылістычная роля бяззлучніковых складаных сказаў у тэксце?

СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ З РОЗНЫМІ ВІДАМІ СУВЯЗІ ЧАСТАК: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ

§ 41. ПАНЯЦЦЕ ПРА СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ З РОЗНЫМІ ВІДАМІ СУВЯЗІ ЧАСТАК

288. Прааналізуйце сказы. Вызначце, што агульнае ў іх будове і чым яны адрозніваюцца. Абазначце лічбамі часткі, раскажыце пра сродкі іх сувязі.

1. [Зарунелі буйна нівы], [зацвілі сады], [поўніць гоман, спеў шчаслівы сёлы, гарады]. (*К-с*) 2. [Рыгорка сядзіць ля агародчыка], [над ім цвіце пахучы бэз], [а] [вышэй, на страсе хаты, чырыкаюць, скачуць, увесь час пазіраючы на малога, канаплянкі]. (*Лус.*) 3. [Між рэдкіх хмар ужо іскрацца зоркі], [і] [ціха-ціха падаюць лісты], [і] [вецер на палях пустых разносіць спеў, для нас незразумелы]. (*Панч.*) 4. [Зямля яшчэ песцілася ў сонным змроку вясенняй ночы], [а] [неба ледзь-ледзь пачынала святлець на ўсходзе зорамі], ([калі] маладыя настаўнікі выходзілі з Панямоні). (*К-с*)

- Растлумачце, чаму выдзеленыя словы напісаны праз злучок.
- Успомніце выпадкі напісання слоў праз злучок у беларускай мове.

Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі маюць у сваім складзе не менш як тры часткі, якія звязваюцца паміж сабой рознымі відамі сувязі: злучнікавай і бяззлучнікавай, злучальнай і падпарадкавальнай, бяззлучнікавай і падпарадкавальнай і інш. Таму іх называюць складанымі сказами з рознымі відамі сувязі частак: [*Бясконцыя балоты вучылі палешукоў мудраму разважанню*], [*мора лясоў выхоўвала ў іх засцярогу*], ([*бо*] так лёгка напаткаць тут небяспеку). (*К-с*) [*Змучанае дарогаю і бяссоннымі на-*

чамі цела даўно патрабавала адпачынку], але [заснуць Лабановіч адразу не мог], (бо) вельмі многа было ўсялякіх уражанняў). (К-с) [Была вясна], [хадзіла рэха па волкіх сцежках берагоў], (як быццам) ранак зноў праехаў з наборам бомаў між лугоў). (Кір.)

Часткі складаных сказаў з рознымі відамі сувязі могуць спалучацца паміж сабой і нагадваць складаназлучаныя сказы, складаназалежныя і бяззлучнікавыя складаныя. Таму сродкамі сувязі частак у сказах з рознымі відамі сувязі з'яўляюцца злучальныя і падпарадкавальныя злучнікі (ці злучальныя словы), інтанацыя, сэнс, адпаведныя знакі прыпынку. [Спачатку не заўважаеш], (што) пастухі не прыганяюць ужо кароў на абед): [дзень стаў маленькі], ды [няма той спёкі], (якая) раней была ў поўдзень). (Сіп.)

Схемы прыведзеных складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак маюць такі выгляд:

1. [], [-×-], (бо ...).
2. [], але [-×-] (бо ...).
3. [], [-×-], (як быццам ...).
4. [дзеясл.], (што...): [], ды [наз.], (якая ...).

289. Запішыце сказы, расстаўляючы знакі прыпынку. Пабудуйце схемы сказаў.

1. У жыцці чалавека бываюць такія моманты пра якія раней ці пазней чалавек думае от ён — пачатак перамены пачатак радасці ці бяды. (І. М.) 2. Можна было заўважыць што спрачацца пра гэта людзі не прывыклі многія асабліва жанкі гаварылі нясмела няёмка як бы прасілі загадзя прабачэння. (І. М.) 3. У адным месцы хлопцы прасунуліся до-

сыць далёка, але далей усё роўна была такая дрыгва, што прайсці праз яе і думаць нельга было. (Я. М.) 4. Часамі нас хвалюе драбязя і глупства нам «трагедыяй» здаецца то набяжыць гарачая сляза то ў сэрцы след надоўга застанецца. (Грах.) 5. Пішу а ў памяці і ў сэрцы ажылі ўсе пачуцці колеры і гукі цвітуць рамонкі і звіняць чмялі і толькі словы не даюцца ў рукі. (Грах.) 6. Пасохлі да восені грады намокла ад поту спіна настала пара вінаграду пара маладога віна. (Грах.)

290. Вызначце будову і значэнне сказаў. Далучыце да іх з дапамогай падпарадкавальных злучнікаў ці злучальных слоў сэнсава-граматычных часткі. Вызначце тыпы складаных сказаў. Запішыце сказы, расстаўляючы знакі прыпынку.

1. Вада ў возеры была халодная дзьмуў пранізлівы **вечер** сонца схавалася за хмары... 2. Я ўжо купіў білет на поезд маці сабрала харчы на дарогу **сястрычка** пажадала шчаслівага адпачынку... 3. Учора надвор'е было цёплае і ярка **свяціла чэрвеньскае** сонца... 4. Ужо наступіў вечар змоўклі птушкі **неўгамонныя** конікі...

- Растлумачце напісанне **е, я** ў выдзеленых словах.

Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак уласцівыя ў асноўным пісьмовай мове. Яны ўжываюцца найчасцей у мастацкіх тэкстах для стварэння мастацка-вобразнай карціны, прыгожых малюнкаў, краявідаў, для перадачы падзей, з'яў, якія адбываюцца ці адбываліся адначасова або паслядоўна. Іх ужыванне ў творах мастацкай літаратуры з'яўляецца стылістычна нейтральным. У структуры гэтых сказаў заўсёды знаходзяцца адначасова складаназлучаныя, складаназалежныя і бяззлучніковыя сказы: *Была восень. Цёплыя туманы стаялі над зямлёю, і ціхімі раніцамі здалёк чуваць было, як шуршыць жоўтае лісце.* (К. Ч.) *Цішыня. Такая цішыня, што робіцца жудасна; мімаволі часам пачынаеш гаварыць шэптам, а то раптам хочацца закрычаць так, каб пачулі за сотні, за тысячы кіламетраў.* (Шам.) *Рэчка разлілася так шырока, як яна не разлівалася ўжо многа год, вада падышла пад самыя хаты, а школа апынулася на выспе.* (Шам.) *У чойне Саша з палёгкай уздыхнула: плылі ў мястэчка, дзе многія ведаюць яе.* (Шам.)

Выкарыстанне складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак адзначаецца і ў тэкстах навукова-публіцыстычнага стылю. Тут яны ўжываюцца як сродак аргументацыі думкі, раскрыцця таго ці іншага паняцця: *Можна, вядома, са зразумелай упэўненасцю сказаць сёння: не «змойклі песні тыя, што іграў на дудцы», не забылі паэта — шмат яшчэ чаго справядлівага і пафаснага можна сёння сказаць, але ж так усё роўна не паможаш паэту, якому, калі пісаў прыведзеныя радкі, было, мусіць, вельмі балюча. (Стр.) Ёсць кнігі, якія мала чытаюцца праз трыццаць—сорак год пасля іх стварэння, але аўтары якіх назаўсёды застануцца праніклівымі, незамянімымі працаўнікамі літаратуры, бо яны першыя кінулі зерне на тую літаратурную ніву, якая ў шчодрое лета закрасавала буйным коласам. (Стр.)*

Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак ужываюцца зрэдку ў тэкстах афіцыйна-дзелавога стылю для азначэння таго ці іншага дакумента: *Рахунак — дакумент, дзе вызначана сума грошай, якая павінна быць заплачана за пастайку пэўнай прадукцыі, выкананую работу ці паслугу; уліковы дакумент, у якім адлюстроўваюцца фінансавыя разлікі і абавязацельствы, фіксуецца наяўнасць грашовых сродкаў. («Беларуская энцыклапедыя»)*

291. Прачытайце. Выпішыце спачатку складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі, а затым складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак. Пабудуйце схемы аднаго сказа кожнага тыпу.

Не даходзячы трохі да сяла, прыяцелі развіталіся. Садовіч пайшоў далей адзін, а Лабановіч звярнуў з дарогі і накіраваўся на маленькі хутарок, што стаяў адзінока ў полі **недалёка** ад Нёмана. Тут жылі яго родныя.

Хутарок быў пабудаваны **нядаўна** на арандаванай скарбавай зямлі. Тры гады назад выгарэлі Мікуцічы, і тады дзядзька Марцін надумаўся пабудаваць тут, дзе было прасторней і спакойней. За гэты час хутарок **не паспеў** яшчэ абсталявацца належным парадкам і меў досыць убогі і пустэльны выгляд, бо нават **не было ніводнага** дрэўца каля хаткі, хоць ямкі для іх і пакапаў дзядзька Марцін.

Сотнямі знаёмых вачэй зірнуў хутарок на Лабановіча, зірнуў, здавалася, дакорліва, бо ён, Лабановіч, забыўся аб

гэтай беднасці, аб гэтай пустэчы, заняты сабою, сваімі мыслямі, сваім замкнута асабістым жыццём, хоць яшчэ летась меркавалі яны з дзядзькам Марцінам аб тым, каб завесці тут садок, а ў садку пчольнік. (*Якуб Колас*)

- Растлумачце правапіс *не/ня, ні* з выдзеленымі словамі ў тэксце.

§ 42. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ Ў СКЛАДАНЫХ СКАЗАХ З РОЗНЫМІ ВІДАМІ СУВЯЗІ ЧАСТАК

Паміж сэнсава-граматычнымі часткамі ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак ставяцца такія ж знакі прыпынку, як і ў складаназлучаных, складаназалежных, бяззлучнікавых складаных сказах. Найчасцей ставіцца к о с к а: *Міхail Ціханавіч разумеў, што гэта яго апошнія хвіліны, але чамусьці ён зусім не адчуваў страху.* (Сін.) *Калі прыгрэла сонца, дзед даручыў мне свае вуды, а сам прылёг адпачыць.* (У. Л.)

Д в у к р о п' е ставіцца тады, калі другая частка раскрывае сэнс папярэдняй: *Пад вечар, калі пачынала цямнець, школа была прыбрана: падлога памыта, парты вычышчаны і выцerty, павуціна знята, а геаграфічныя карты набылі належны выгляд і занялі на сценах сваё аднаведнае месца.* (К-с)

П р а ц я ж н і к ставіцца, калі наступная частка паказвае вынік папярэдняй: *Сонца спускаецца ўсё ніжэй і ніжэй, і ўжо на палубе адчуваецца едкі халадок — блізіцца вечар.* (Сач.)

Паміж сэнсава-граматычнымі часткамі, калі яны маюць развітую будову або слаба звязаны сэнсам, ставіцца к р о п к а з к о с к а й: *Пад аховай векавых хвой не адчувалася ні малейшага ветрыку; ад нагрэтай зямлі патыхала цеплынёй, як гэта часта бывае ў добрыя летнія дні.* (Я. М.)

292. Спішыце. Абазначце межы частак у складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак. Пабудуйце схемы гэтых сказаў.

Прышло пісьмо ад Турсевіча. Ён жыў і працаваў у сваёй ранейшай школе. У яго таксама скончыліся заняткі і адбыліся экзамены. Рэшта вясны, усё лета і частка восені застава-

ліся вольныя. Гэта былі канікулы, калі настаўнікі маглі рабіць усё, што ім пажадаецца: заставацца ў школе, ехаць да сваіх родных, да прыяцеляў або запісацца куды-небудзь на курсы. Наяўнасць такога вольнага часу мела вялікае значэнне для вясковых настаўнікаў. Была поўная магчымасць заняцца самаадукацыяй, калі ў каго была на гэта ахвота, або адправіцца пехатой ці паехаць на чыгунцы ў вандроўку, калі настаўнік ухітрыўся прыхаваць капейку. Турсевіч пісаў, што ён надумаўся паступаць у настаўніцкі інстытут, і калі Лабановіч будзе праводзіць лета ў сваёй школе, дык ён ахвотна прыехаў бы туды на гэты час, каб рыхтавацца ў інстытут. Апроч таго, яму, Турсевічу, цікава сустрэцца са сваім старым сябрам і паглядзець на «крамольніка». Турсевіч ведаў, за што перавялі Лабановіча з Палесся ў Верханскую школу. *(Якуб Колас)*

- Растлумачце напісанне выдзеленых літар.

293. Спішыце, раскрываючы дужкі. Растлумачце знакі прыпынку. Графічна абазначце часткі складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак, вызначце віды сувязі.

Гаручае канчалася, і капітан Сяславін, спыніўшы калону, загадаў збочыць з дарогі ў лес і замаскіраваць машыны.

Лес быў блізка, і быў ён густы, так што калона хутка схавалася там.

(З)заду была доўгая дарога. Калі б адзначыць яе на карце, атрымалася б пакручастая лінія, што віляла б то ў адзін бок, то ў другі, то *(на)*зад, то *(на)*перад. Але ў свядомасці людзей, якія адолелі гэтую дарогу, яна была імкліва роўная, вызначаная адзіным жаданнем: не здацца ворагу, захаваць сябе для барацьбы з ім.

І вось самае цяжкае, здаецца, мінула — вырваліся з тылу ворага. Засталася знайсці сваю дывізію ці армію.

Але скончылася гаручае. Няма нават карты. Сяславін не расшпільвае ўжо сваю планшэтку: мясціны, што абазначаны на той карце, засталіся ўжо на захадзе, іх захапіў вораг. *(А. Марціновіч)*

- Растлумачце напісанне прыслоўяў: разам ці асобна.

- * Абгрунтуйце мэтазгоднасць ужывання складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак.

294. Прачытайце тэкст. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку. Знайдзіце сказ, з дапамогай якога аўтар апісвае бераг. Вызначце будову і значэнне гэтага сказа.

Палыны зацвілі позна. Зацвілі толькі ў канцы жніўня але адразу паўсюль і на ўзбочынах дарог і на ўзмежках і асабліва густа ля Дзвіны на няроўных гліністых узвалах. Бераг ракі як бы звужаў змяніў свой колер раней ён быў сівы з рэдкімі карычневымі плямамі а цяпер гэтыя плямы рассунуліся занялі ўвесь узвал і ўвесь схіл да самай вады зрабіўся цёмна-буры.

З-за ракі павольна **насоўвалася** навальніца. Антон Корбут глядзеў як вецер гайдае кароткія кусцістыя сцябліны. Яму здавалася што пакаты мяккі ўзвал паціху **вагаецца**, бы схіляецца да вады. Ён сарваў адно каліўца палыну з частымі гронкамі дробных пупышак — кветак — палын пах прыемна без ранейшай вострай гаркавасці.

За Дзвіною глуха вухнуў гром... (*А. Савіцкі*)

- Пабудуйце схемы другога і трэцяга сказаў. Параўнайце, што агульнае ў гэтых сказах і чым яны адрозніваюцца? Растлумачце знакі прыпынку.

- Падбярыце сінонімы да выдзеленых слоў.

295. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і тып. Перакладзіце тэкст на беларускую мову, запішыце, ужываючы складаныя сказы.

Читая книгу, мы часто испытываем чувство сожаления, что вот закончена последняя страница, разрешены судьбы героев, отзвучала внутренняя музыка слова. Но в памяти надолго остаются яркие образы, не угасает волнение, которое сумел передать нам автор, не исчезают картины, нарисованные смелой рукой. А через некоторое время мы вновь возвращаемся к прочитанной книге, снова радуемся и волнуемся, когда находим в ней новую красоту и новое очарование. (*Якуб Колас*)

- У перакладзеным тэксце графічна абазначце складаныя сказы і сродкі сувязі іх частак.

- Назавіце тыпы і віды складаных сказаў.

- Зрабіце сінтаксічны разбор аднаго складанага сказа (на выбар).

296. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль, тып і мэтанакіраванасць.

Імя Фёдара Міхайлавіча Янкоўскага шырока вядома ў беларускай лінгвістыцы. Доктар філалагічных навук, прафесар, заслужаны дзеяч навукі. Фёдар Міхайлавіч Янкоўскі даследаваў фанетыку і лексіку беларускай народнай мовы, фанетыку, марфалогію і сінтаксіс беларускай літаратурнай мовы, гісторыю мовы і беларускую фразеалогію. Ён з'яўляецца аўтарам каля 300 навуковых прац. Кола навуковых інтарэсаў Ф. М. Янкоўскага шырокае і шматаспектнае. Асаблівую ўвагу ён надаваў збіранню прыказак, прымавак, фразеалагізмаў. Яго працы ў галіне фразеалогіі адкрывалі новыя раздзелы беларускай лінгвістыкі. Вучоны збіраў афарыстычныя выслоўі літаратурнай мовы, якія змясціў у кнізе «Крылатыя словы і афарызмы». Тут аўтар прадставіў разнастайныя паводле структуры крылатыя выслоўі: сінтаксічна закончаныя вобразныя выразы, устойлівыя словазлучэнні, асобныя словы. Вывучэнню, асэнсаванню зместу, вобразнасці, дасціпнасці беларускага слова прысвечаны філалагічныя эцюды, абразкі Янкоўскага-пісьменніка, сабраныя ў асобную кнігу «Само слова гаворыць». (*«Беларуская мова. Эцыклапедыя»*)

- Вызначце ў тэксце навуковыя тэрміны, з дапамогай тлумачальнага слоўніка высветліце іх значэнне.

- Складзіце план і падрыхтуйце пераказ тэксту.

297. Прачытайце тэкст. Раскажыце, пра які час і падзеі паведамляецца ў тэксце. Дайце свой загалавак тэксту. Выпішыце сказы ў наступным парадку: простыя, складаназлучаныя, складаназалежныя, складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак. Раскажыце пра будову і значэнне сказаў.

У РАЗВЕДЦЫ

Дарога кіравалася на паўднёвы захад. Стаяла зорная, гулкае ноч. Па ўсім краі небасхілу на захадзе і поўдні ўспыхвалі маланкі, чуліся выбухі, ад якіх са стогнам уздрыгвала зямля.

Гаслі на небе зоркі, і з кожным крокам рабілася цямней. Дарога, як на тое, гублялася ў нейкіх ямах. Хоць Ліна ішла

асцярожна, у адным месцы яна не разгледзела варонкі і ўвалілася, балюча ўдарыўшы нагу аб камень...

Пачаў церушыць снег. Дзяўчыне здавалася, што яна не аддалася, а збілася з дарогі. Завіруха разгульвалася не на жарт. Раптам перад разведчыцай узнік лес. Бярозавы гай. З поля сюды яшчэ раней нагнала сумёты снегу. Глыбока правальваючыся, дзяўчына ледзь выцягвала ногі. Неўзабаве яна адчула, што стамілася, узмакрэла. Вельмі хацелася адкінуцца на спіну і паляжаць хоць хвіліну. Але яна разумела, што гэтага рабіць нельга, бо ў такім стане можаш болей і не прачнуцца. Ішла не спяшаючыся, а бярозаваму гаю, здаецца, не было канца.

Ліна вырашыла вярнуцца, баючыся, што заблудзіцца. Але куды вяртацца? Стала. Прыслухалася. Не чуто ні гарматных стрэлаў, ні грукату шашы. Вецер выў, кідаў снег у твар. Сляпіў вочы. *(У. Мязэвіч)*

- Растлумачце правапіс дзеясловаў з прыстаўкамі на зычную літару.

* 298. Спішыце, растлумачце знакі прыпынку. Графічна абазначце складаныя сказы, падкрэсліўшы граматычныя асновы. Вызначце тып складаных сказаў, устанавіце адносіны паміж часткамі.

З таго дня, калі вой-ахоўнік упершыню асмеліўся загава-рыць з полацкім князем, да акенца патрохі пачалі падпус-каць людзей. Гэта **незвычайна** абрадавала палонных княжы-чаў. Кладучыся спаць, яны ўжо **нецярыліва** думалі і пра заўтрашнюю раніцу, меркавалі, хто першы падыдзе да акен-ца. Найбольш падабалася ім, калі ў адведкі да поруба пры-ходзілі палачане і чулася крывіцкая гаворка. Твары ў кня-жычаў святлелі. Усяслаў з радасцю глядзеў на сыноў, бо не хацеў, каб сум і крыўда на лёс грызлі іхнія сэрцы. «Маладое сэрца павінна жыць у весялосці, — думаў Усяслаў. — Не ад віна гэта весялосць, не ад гуляў-скокаў. Ад моцнага пля-ча, ад разумнай галавы і відушчай душы». *(Л. Дайнека)*

- Растлумачце правапіс выдзеленых слоў.

● У якім творы Л. Дайнекі паведамляецца пра жыццё князя Усяслава Полацкага? Напішыце анатацыю на гэты твор. Укажыце: а) пра падзеі якога часу паведамляецца ў творы; б) якая яго асноўная ідэя; в) назаўіце персанажаў твора.

299. Выпішыце з тлумачальнага слоўніка тры мнагазначныя словы разам з раскрыццём іх значэнняў. Прыдумайце складаныя сказы з гэтымі словамі ў розных значэннях. Раскажыце пра будову і значэнне вашых сказаў. Растлумачце знакі прыпынку.

300. Прачытайце. Якія якасці людзей ухваляе аўтар? З дапамогай якой часціны мовы яны апісваюцца? Падрыхтуйце паведамленне пра гэтую часціну мовы.

Спішыце, расстаўляючы прапушчаныя знакі прыпынку, растлумачце іх.

ПАЛЁШУКІ

Народ гэты на думку Незнаёмага належаў да племя хлебарабаў. Мужчыны ўсе плячыстыя дужыя цягавітыя з цяжкімі жылістымі ад працы рукамі. Жанчыны прыгожыя зграбныя вабныя але спрацаваныя. Яны вядома умеюць і ткаць і шыць і палоць і кароў даіць...

А дзяўчаты! Прыгажуні! Іх хоць куды. Хочаш на выстаўку хочаш на конкурс прыгажосці пасылай. А хочаш — проста працы аддай: лён палоць ці сена варушыць усюды яны будуць прыгожыя усюды ад іх не адвядзеш вачэй.

Каралевы зямлі! Доўгія льяныя валасы і блакітныя-блакітныя як роднае неба вочы. І самі — такія ўжо беларусенькія.

А дзеткі? І жвавенькія і дапытлівенькія і разумненькія...
(*Я. Сінакоў*)

● Выпішыце фразеалагізмы і растлумачце іх значэнне. Пры неабходнасці карыстайцеся фразеалагічным слоўнікам.

301. Прачытайце тэкст. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

ЗІМОВЫЯ ДАРОГІ

Выпаў першы снег. Белай коўдрай улёгся ён на палеткі, лугі, рэкі і азёры, апушыў стрэхі, выбеліў вуліцы і пагоркі, павіс баваўнянымі камякамі на голлях дрэў, на парканах, платах і кустах. Прэсна запахла першай зімовай свежасцю, і дыхалася неяк асабліва бадзёра і лёгка. Усюды іскрыстая бель, аж слепіць вочы. Жвава і ахвотна трухае па першым зазімку конь, запрэжаны ў яшчэ не аб'езджаныя сані-развалкі.

Лейцаў з рук не выпускай, яздок! Пракладаецца першы след па новай саннай дарозе. Лёгка і мякка слізгаюць пала-

зы, пакідаючы за сабой на некранутай белі дзве раўняўкія паласы. Потым праедзе па тваім следзе безліч падарожных, утопчаца і разатрэцца шырокая дарога, па якой можна будзе ехаць і не кіруючы канём. Але гэта потым... А пакуль што моцна трымай лейцы ў руках, роўна кіруй і дзе па памяці, дзе на вока, а дзе і здагадкай намячай, знаходзь правільны шлях. Можаш кіраваць у любым напрамку, абы проста, і за табой праяжа хаджала, моцная дарога. Скрывіш, зблытаеш — другія па ёй не паедуць. Пасмяюцца і самі пракладуць новы след, якому з часам суджана будзе стаць торнай слупавой дарогай.

Зімовыя дарогі! Усе вы пракладаецеся па цаліку. Адны шыроўюць у буйныя шляхі, па якіх без спыну скрыпяць палазы, другія астаюцца ледзь значнымі, абходнымі. *(М. Машара)*

● Выпішыце сказы ў наступным парадку: простыя з аднароднымі членамі, складаназлучаныя, складаназалежныя, бяззлучнікавыя, складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак.

* Абгрунтуйце мэтазгоднасць ужывання складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак.

302. Прачытайце. Падзяліце тэкст на часткі, пастаўце да іх пытанні. Прыдумайце ўступную частку да апавядання. Прачытайце яго разам з уступнай часткай.

НА ПРЫВАЛЕ

Вечарэла. Трэба было думаць пра начлег і пра тое, каб накарміць людзей. Спыніліся на выездзе з невялікага лесу, паўз які працякала маленькая рачулка. Па другі бок яе цягнулася нешырокая паласа зрэдку парослага алешнікам поплаву. Адразу за поплавам падымалася поле. Яно распасціралася да вёскі Горб, што віднелася адсюль.

Стомленыя, пачарнелыя ад поту і перажытага, байцы пацягнуліся туды, дзе быў капітан Сяславін. Хто сеў, а хто лёг на дол, на траву. Зямля дыхала прыемнай прахалодай і здавалася мяккай губкай, што так і выбірае з цела стому.

Капітан Сяславін не прысеў на зямлю. Ён стаяў, прыпёршыся плячом да чорнага ўнізе ствала сасны, парослага шэра-зялёным мохам, і, дастаўшы з планшэткі карту, углядаўся ў яе. Усе ведалі, аб чым ён думаў, вывучаючы карту, бо перад усімі стаяла адно пытанне: што будзе далей? *(А. Марціновіч)*

* 303. Прачытайце. Дапоўніце і працягніце тэкст. У сваім тэксце абазначце складаныя сказы, раскажыце пра іх будову і значэнне. Растлумачце знакі прыпынку.

ПАМЯТНАЕ ЗДАРЭННЕ

Займалася на золак. Неба пасвятлела, а з-за густога зарасніку альхоўніку, што рос абাপал дарогі, выплываў белы туман. Рабілася зябка. Алесь праходзіў пост ужо трэці раз, але было ясна, што нічога непрадбачанага не здарыцца, і хлопец вырашыў пайсці ў вагончык, дзе мяккая і цёплая пасцель.

Аднак неўзабаве ўсё перамянілася...

304. Прачытайце тэкст. Растлумачце знакі прыпынку. Выпішыце дзеясловы, вызначце іх сэнсавую і граматычную ролю ў тэксце. Падрыхтуйцеся і перакажыце змест, выкарыстоўваючы выпісаныя словы.

Настаўнік падыходзіць да пераезду, паварочвае **ўправа** ў лес і выходзіць на дарогу, што ідзе на станцыю з яго вёскі. Колькі часу ідзе ён між маладых хвойнікаў, выходзіць на круглую палянку, дзе калісьці спаткаўся з паннаю Людмілаю. **Адтуль** ужо блізка вёска. Але раніца такая слаўная! У лесе так добра, што ён садзіцца на пень і слухае, як спяваюць дразды, як десьці на **ўзлесеі** кукуе зязюлька. Ён думае, чым зоймецца цяпер, калі так многа вольнага часу, колькі пабудзе яшчэ ў школе. Напэўна, яшчэ досыць доўга і ва ўсякім разе не будзе спяшацца, пакуль тут яшчэ застаецца і панна Ядвіся. Чым бліжэй ён да яе, тым з большаю сілаю ажываюць у ім пачуцці, тым жывей устае перад ім гэта слаўная дзяўчына. Ён падымаецца, ідзе далей.

Дарога выходзіць з лесу на грэблю. За грэбляю відаць Сяльцо, капліца, высокія дзікія грушы, а за сялом, нерухома падняўшы крылі, стаяць два ветракі, захоўваючы ўсё той жа выраз здзіўлення. (*Паводле Якуба Коласа*)

● Растлумачце правапіс выдзеленых слоў.

305. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль, тып і мэтанакіраванасць. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку. Графічна абазначце часткі складаных сказаў, раскажыце пра іх будову і значэнне.

Усе былі не ў гуморы толькі адной Алесі ўсё было хоць бы што. А было дзяўчыне гадкоў васемнаццаць. Яна сядзела

на носе аднаго з пярэдніх чаўноў і ўсміхалася такой светлай усмешкай што і сляпы ўсміхнуўся б ёй у адказ.

Празрыстыя славянскія вочы быццам майскае неба ў ранішнім тумане тупы носік румяны рот з мяккімі ямачкамі ў куточках вуснаў. І лепей за ўсё была каса таўшчынёю з руку залацістая як сухі ліст каштана.

А жыць было на самай справе добра! Наперадзе далёкая дарога сярод затопленых лясоў віднеліся верхавіны дрэў што плаваюць у блакітнай смуге чуліся дрымотныя крыкі пеўняў над вадою.

Вясна ўсё ж прыйшла. Першая і апошняя такая. І ніхто нават маці не разумеў што здарылася за гэтыя дні дзіва. Алеся ўзышла на бацькоўскую байдку **калючым і рэзкім падлеткам** а цяпер плавае дарослая дзяўчына паўнапраўны член рыбацкага калектыву. *(Паводле У. Караткевіча)*

- Растлумачце напісанне літары **е** ў ненаціскным становішчы.
- Растлумачце значэнні выдзеленых слоў і словазлучэнняў. Складзіце з імі сказы.
- Апішыце знешні выгляд свайго сябра. Напішыце пра яго нататку ў школьную газету.

306. Прачытайце тэкст, дайце яму заглавак. Выпішыце сказы ў наступным парадку: складаназлучаныя, складаназалежныя, сказы з рознымі відамі сувязі частак. Падкрэсліце граматычныя асновы, раскажыце аб узаемадзеянні частак.

Растлумачце знакі прыпынку.

Андрэй увайшоў у палату, дабраўся да свайго **ложка**. Такой прывабнай здалася пасцель, і хлапец з асаладай выцягнуўся на ёй, адчуваючы стому ва ўсім целе. Не згледзеў, як і заснуў. Прыснілася яму родная хата і старая дашчаная канапа ля кутавага акна, аздобленая **разьбой**. Канапу рабіў дзед Якуб у той год, як паставіў хату. На канапе Андрэй мусіў спаць, калі ў іх начаваў госць, якому **аддаваў** ложак. І вось Андрэю сніцца, што ён спіць на канапе, але чамусьці не раздзеты і з вайскавай сумкай каля боку, напакаванай грашыма і атэстатамі. Яна не дае добра ўлегчыся, але Андрэй баіцца **адсунуць** яе ад сябе. Нарэшце ён засынае, а калі прачынаецца, то бачыць, што сумка сплюснутая, пустая.

Ён хапаецца за яе дрыготкімі рукамі і раптам усведамляе, што сам ён не ў роднай хаце, а на хутары Дзераць. (А. Марціновіч)

- Растлумачце правапіс выдзеленых слоў.
- З дапамогай тлумачальнага слоўніка высветліце значэнне многазначных слоў *канапа, атэстат*.
- * Абгрунтуйце мэтазгоднасць ужывання складаных сказаў.

307. Прачытайце. Падбярыце і запішыце словы, якія можна ўжываць замест выдзеленых. Пабудуйце схему апошняга складанага сказа. Дапішыце тэкст.

У прыродзе **гаспадарыла** восень. Дрэвы скідалі з сябе летнюю вопратку. Лісце цяпер не зялёнае, а то падпаленае прахалодай і золлю, то ярка-чырвонае, як золата, то меднае з зялёным адценнем. Цэлымі суткамі, не перастаючы, **сыпаў** дождж-імжа, і на дарогах **стаялі** лужыны мутнай вады...

308. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку, растлумачце іх. Вызначце будову і значэнне сказаў. Раскажыце пра сувязь і ўзаемадзеянне іх частак.

1. Чуваць як дыша вераснем зара па ўсёй зямлі што ў вечаровым дыме і добра нам маўчаць і пазіраць на родны край вачыма маладымі. (Панч.) 2. Непадалёк дзе жыў Машэка быў двор вялікі а ў двары стаялі хорамы ад векаў над самым Днепрам на гары. (Куп.) 3. Бацькі з магіл цяплом дыхнулі з узгоркаў снег схаваўся ў роў і кожны горб шуміць як вулей ад спрэчак кветак і чмялёў. (Каратк.)

● Назавіце словы, ужытыя ў пераносным значэнні. Складзіце з імі сказы.

● Чаму слова *Днепр* напісана з вялікай літары? Запішыце некалькі слоў, якія падпарадкоўваюцца гэтаму правілу.

309. Карыстаючыся тлумачальным слоўнікам, высветліце значэнне і напісанне слоў *петыт, легальны, метро, селекцыя, семантыка, сяместр*. Прыдумайце з імі складаныя сказы.

Раскажыце пра будову і значэнне вашых сказаў, растлумачце знакі прыпынку.

310. Прачытайце тэкст. Выдзеліце складаныя сказы, перакладзіце іх на беларускую мову. Запішыце сказы, расстаўляючы знакі прыпынку.

Бригада которой командовал теперь Блещик вступила в Минск на второй день после его освобождения. Еще дымились некоторые дома не были убраны многочисленные трупы гитлеровцев. На улицах, заваленных мусором, битым кирпичом, белели обрывки топографических карт и разной фашистской макулатуры. То и дело слышались взрывы саперы выискивали мины собирали их в кучу взрывали. В обшарпанном сквере толпились люди. Здесь происходили встречи, летучие митинги. Странно непривычно выглядели многочисленные огороды и огородики среди руин огороженные спинками обгоревших кроватей кое-где колосилась рожь. На стенах уцелевших домиков попадались скупые надписи о судьбе их жителей. Одни были расстреляны другие вывезены в Германию третьи погибли во время бомбежек. Встречались и радостные надписи сообщалось что та или другая семья переселилась в другой дом на другую улицу. И хотя война только-только уходила из города хотя многие дома и улицы хранили еще ее горячие следы уже раздавались звонкие детские голоса особенно на окраинах в большей степени уцелевших чем городской центр. Дети купались в реке из которой еще торчали попавшие туда танки и пушки. (*М. Лыньков*)

● У выпісаных сказах падкрэсліце граматычныя асновы. Назавіце часціны мовы, якія выконваюць ролю дзейніка.

§ 43. ПАРАДАК СІНТАКСІЧНАГА РАЗБОРУ СКЛАДАНЫХ СКАЗАЎ З РОЗНЫМІ ВІДАМІ СУВЯЗІ ЧАСТАК¹

1. Вызначыць тып сказа па мэце выказвання.
2. Абзначыць лічбамі сэнсава-граматычныя часткі.
3. Вызначыць від сувязі частак.
4. Назваць сродкі сувязі частак.
5. Пабудаваць схему сказа.
6. Пры неабходнасці разабраць кожную частку або адну з частак па членах сказа.

¹ Узор сінтаксічнага разбору складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак гл. у Дадатку 1, с. 244.

311. Спішыце сказы, расстаўляючы знакі прыпынку, растлумачце іх. Зрабіце сінтаксічны разбор сказаў.

1. Скажы хвала і слава тым хто слова даў палі араў начэй нямала не даспаў раллі тугія камякі зрабіў рукой мякчэй мукі. (*Панч.*) 2. Над старым паркам як бы лунае дзіўны, загадкавы настрой кончылася самая вялікая вайна якая калі-небудзь была на свеце. (*І. Н.*) 3. На пероне хлюпаў раскалочаны нагамі мокры снег пашарэла зямля было ветрана і золка а сапраўдная зіма звонкая і чыстая засталася недзе там за Уралам. (*Грах.*)

● Растлумачце напісанне слова *мякчэй* і падбярыце да яго аднакаранёвыя.

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Дайце азначэнне складанага сказа з рознымі відамі сувязі частак.

2. У чым асаблівасць будовы сказаў з рознымі відамі сувязі частак?

3. Якія сказы могуць нагадваць часткі ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак?

4. Назавіце сродкі сувязі частак у сказах з рознымі відамі сувязі частак.

5. Якую сэнсава-стылістычную ролю ў тэкстах выконваюць складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак?

6. Пералічыце правілы пастаноўкі знакаў прыпынку ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак.

СІНТАКСІЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ З ЧУЖОЙ МОВАЙ: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ

§ 44. СПАСАБЫ ПЕРАДАЧЫ ЧУЖОЙ МОВЫ

У ходзе абмену думкамі на бытавыя, вучэбныя і вытворчыя тэмы, а таксама ў час публічных выступленняў людзям нярэдка даводзіцца спасылацца на свае меркаванні, сцвярджэнні або на выказванні іншых асоб. Гэтыя сцвярджэнні і меркаванні могуць уключацца ў кантэкст выказванняў або даслоўна, або са зменай зместу ці формы. Чужое выказванне, якое перадаецца даслоўна, без якіх-небудзь лексічных ці граматычных змен, называецца пр о с т а й м о в а й. Сродкам перадачы зместу чыйго-небудзь выказвання з'яўляюцца і сінтаксічныя канструкцыі з у с к о с н а й м о в а й. У адрозненне ад простага мовы яны перадаюцца са зменай зместу і формы выказвання. Параўн.: *Лялькевіч не папрасіў, а загадаў: «Супакойцеся, Аляксандра Фёдараўна!»* (Шам.) (сказ з простага мовай) — *Лялькевіч не папрасіў, а загадаў, каб Аляксандра Фёдараўна супакойлася.* (сказ з ускоснай мовай)

У сказ простая мова ўводзіцца с л о в а м і а ў т а р а. Яны паказваюць, каму належыць простая мова, і дапамагаюць уводзіць яе ў кантэкст новага паведамлення. Простую мову пачынаюць пісаць з вялікай літары і заключаюць у двукоссе або выносяць у чырвоны радок і ставяць перад ёю працяжнік. У вуснай мове выдзяляюць інтанацыяй. Словы аўтара могуць стаяць перад простага мовай, пасля яе і займаць месца ў сярэдзіне простага мовы.

Такім чынам, сэнсава-граматычныя аб'яднанні, якія ўключаюць у сябе простую мову і словы аўтара, з'яўляюцца спецыфічнымі сінтаксічнымі канструкцыямі, якія выконваюць у выказванні пэўную стылістычную ролю. Сама

простая мова можа быць простым сказам, складаным ці аб'яднаннем некалькіх сказаў: *Валянціна Іванаўна памаўчала, паглядзела на дзяцей і прамовіла: «Кажаны прыносяць чалавеку вялікую карысць». Настаўніца перадыхнула хвілінку, а потым запыталася: «А вы ведаеце, дзе зімуюць кажаны?»* (Паводле У. Ляўданскага) *Маці нешта падумала, а потым сказала Максіму: «Ну дык тут адпачніце. Летам у нас хараша. Пойдуць ягады, а там і грыбы. Азёрай вунь колькі, рыбу можна лавіць».* (Г. Д.)

312. Прачытайце. Абазначце спачатку выказванні, якія перадаюць змест і форму чужых думак, а затым тыя, што перадаюць толькі змест. Назавіце асоб, якім належаць выказванні.

Андрэй зайшоў у палату, калі навічок толькі прысеў на ложак, каб пакласці ў сваю палавіну тумбачкі брытву ды яшчэ нейкі пакуначак, загорнуты ў хусцінку. Першае пытанне навічку было, канечне, пра тое, дзе яго параніла, з якога, значыць, ён напямку. Той адказаў, што пад Масквой, у небе, ён лётчык. Ну, вядома, тут яго пачалі распытваць пра авіяцыю: ці многа прарываецца да Масквы варожых самалётаў, ці не збавілася нахабнасці ў фашысцкіх лётчыкаў, бо іх усё-такі, мабыць, забіваюць нямала, не так ужо, як у першыя дні вайны.

Лётчык быў гаваркі, рухавы, адчувалася, што ён поўны аптымізму. Гаворку з ім перапыніла Ліда, якая з'явілася з лістком паперы ў руцэ і адразу падышла да Гардзея.

— Вам трэба збірацца ў дарогу, — сказала яна яму. — Сёння вас адправаць.

— Куды? — абыякава спытаў Гардзей.

— У Казань, — адказала Ліда. (А. Марціновіч)

- Раскажыце, як на пісьме афармляюцца чужыя выказванні.
- Запішыце простую мову ў адзін радок са словамі аўтара.

313. Прачытайце. Вызначце, каму належыць простая мова і якую сэнсавую ролю яна выконвае ў тэксце. Растлумачце знакі прыпынку.

У 1912 годзе Якуб Колас, узрушаны спектаклем Віленскага музычна-драматычнага гуртка, пісаў: «Тэатр страшэнна зацікавіў мяне. У ім я пачуў вялікую сілу падняцця народ-

нага духу і яго гонару. Нішто, як ён, не зможа зрабіць столькі для адраджэння Беларусі... Аб адным толькі трэба пашкадаваць, што сярод тэатральных рэчаў няма ніводнага свайго роднага, арыгінальнага. Праўда, тэатр у нас зачаўся нядаўна... Я думаю, што неўзабаве з'явяцца рэчы, якія нябрыдка будзе паказаць людзям. Гэты вечар паказаў мне, што, канечне, трэба шырыць ідэю тэатра, несці яго ў сёлы і мястэчкі, у самыя нізіны...»

- Карыстаючыся Беларускай Энцыклапедыяй, падрыхтуйце невялікае паведамленне пра жыццё і грамадскую дзейнасць Якуба Коласа.
- Растлумачце значэнне слоў *адрадзіць*, *адраджэнне*, *адроджаны*.

§ 45. ЗНАКІ ПРЫПЫНКУ Ў СКАЗАХ З ПРОСТАЙ МОВАЙ

314. Успомніце, што вы ведаеце пра простую мову. Спішыце сказы з простаю мовай, вызначце яе месца ў адносінах да слоў аўтара. Растлумачце знакі прыпынку.

I. Калі ўжо добра сцямнела, прыйшоў Лабановіч. Ён запаліў лямпу. Пры яе святле заўважыў кветкі. «Хто ж гэта палажыў іх сюды?» — спытаў ён сябе самога і стаў разглядаць букецік.

II. Размова зусім не цікавіла бабу, і яна колькі разоў пазяхнула. А ўрэшце сказала: «Ужо ж, панічок, і позна. Заставайцеся здаровы».

III. Баранкевіч вельмі спагадна ўспомніў настаўніка, якога змяніў Лабановіч.

— Што мне падабаецца ў пана Турсевіча, дык гэта тое, што ён умеў паставіць сябе ў кожным коле грамадства і меў свой асабісты гонар, — сказаў падлоўчы.

— Турсевіч — гэта мой настаўнік і мой зямляк, аднае воласці. Я лічу яго адным з выдатнейшых настаўнікаў і працаўнікоў. Ён не толькі вядзе добра справу ў школе, але і многа працуе над самім сабою. Чалавек многа чытаў і многа думаў. Гэта адзін з тых маіх сяброў, якіх я вельмі шаную і паважаю, — азваўся Лабановіч. (*Якуб Колас*)

315. Спішыце сказы. Простую мову ў сказах пад лічбай I заключыце ў двукоссе, пад лічбай II — пачынайце з чырвонага радка.

I. Не паварочваючыся, Вера сказала вы нават не ўяўляеце, як я вам удзячна. Вера з Марынай Раманаўнай зводдаль заўважылі Аляксея, і Марына кінула, каб падышоў. Прывітаўшыся, яна зашаптала Аляксей Іванавіч, як скончаць гаварыць, хадзем да нас. Паабедаем, пасядзім, паспяваем. Аляксей падумаў і з жалем у голасе сказаў хацелася б, але не змагу. (С. Грахоўскі)

II. Панна Людміла папрасіла прабачэння ў свайго кавалера і з мілаю ўсмешкаю падскочыла да Лабановіча. Можна каля вас прысесці спытала яна салодкім галаском. Проша, проша! прамовіў Лабановіч і падставіў ёй крэсла. Вы як бы за штось гневаецеся на мяне, праўда? О не, барані божа! гарача прамовіў шчаслівы настаўнік. (Якуб Колас)

Калі простая мова стаіць пасля слоў аўтара, перад ёю ставіцца двукроп'е, а ў канцы — знак прыпынку, якога патрабуе мэта выказвання і інтанацыя: *Развітваючыся каля дзвярэй, Сямашка ўспомніў: «Мы ж цябе да ўрадавай узнагароды прадстаўлялі. Не атрымаў? Схадзі да Бакуніна ў ваенкамат».* (Грах.)

Калі простая мова стаіць перад словамі аўтара і мае апавядальную інтанацыю, то пасля яе ставіцца коска і працяжнік: *«Ты самая лепшая з дзяўчат», — сказаў Раман.* (Л. Д.) Калі простая мова з'яўляецца пыталым ці клічным сказам, пасля яе ставіцца пыталынік або клічнік, а перад словамі аўтара — працяжнік. Словы аўтара пасля простага мовы прынята пісаць з малой літары: *«Я той самы Атрахім Макавей!» — канчаткова прарэзаўся голас у салдата.* (Саб.) *«Цябе калі кусалі пчолы?» — нібы жартам спытаўся старшыня.* (Саб.)

316. Спачатку выпішыце сказы, дзе гаворачая асоба перадае мову людзей даслоўна, а потым — толькі змест чужога выказвання. Растлумачце знакі прыпынку.

1. «Мусіць, туман сёння», — невядома чаму падумаў Андрэй. (К-с) 2. Аграном-садавод сказаў вучням, каб яны

старанна даглядалі дрэўцы. 3. «Стой, брат Алесь, — спыніўся Лабановіч, захоплены спакоем раніцы і хараством таго, што было навокал. — Ты паглядзі, што за слаўната». (К-с) 4. Як сказала настаўніца, дзесяты клас павінен быў прыйсці на месца збору а трынаццатай гадзіне. 5. «Так, Іван Карневіч, — нечакана гучна сказаў Забаўскі. — І я прашу праба-чэння — не падумаў». (Шам.)

- Зрабіце марфемны разбор слова *трынаццаць*.

- Прыдумайце сітуацыю, у якой можна выкарыстаць апошні сказ. Уключыце гэты сказ у тэкст уласнага пісьмовага паведамлення.

317. Складзіце сказы з простаю мовай, выкарыстаўшы прыведзеныя ніжэй. Запішыце.

1. Праз месяц пачнуцца летнія канікулы. 2. Няхай заўсёды будзе мір і спакой на Зямлі! 3. Хутка вучні нашага класа паедуць адпачываць. 4. Сучасныя белавежскія зубры нічым не адрозніваюцца ад сваіх дагістарычных продкаў. 5. У пушчы вядуцца і такія каштоўныя звяры, як выдра, куница, тхор, гарнастай.

- У складзеных сказах назаўважце простую мову і словы аўтара. Якое месца ў адносінах да простаю мовы яны могуць займаць?

- Падкрэсліце граматычныя асновы сказаў.

- Растлумачце правапіс выдзеленых літар у словах.

318. Падзяліце тэкст на сказы. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку. Дайце тэксту заглавак, вызначце яго стыль і мэтанакіраванасць. Назавіце прыметы гэтага стылю.

У адным са сваіх артыкулаў Мікола Гамолка пісаў Беларусь зямля нашых бацькоў дзядоў і прадзедаў хараша разлеглася ты наша зямля на ўлонні старажытнай маці-планеты і абрысы твае надзіва сімвалічныя яны нагадваюць на картах мужнюю добрую чалавечую далонь бяры ж у гэтую працавітую далонь свае багацці і здабыткі вышэй іх падымай над светам няхай ведаюць людзі ўсіх кантынентаў Беларусь жыве працуе будзе лепшае будучае для сваіх дзяцей.

- Напішыце ў газету нататку «Беларусь на карце свету».

Словы аўтара могуць знаходзіцца ў сярэдзіне простаі мовы і разрываць яе на месцы кропкі, пытальяніка або клічніка. У такіх выпадках пасля першай часткі простаі мовы ставіцца (у залежнасці ад інтанацыі) пытальянік або клічнік, а на месцы кропкі — коска. Словы аўтара пішуцца з малой літары і выдзяляюцца з двух бакоў працяжнікамі. Пасля слоў аўтара ставіцца кропка. Другая частка простаі мовы пішацца з вялікай літары: *«Партызана прывёз! — кіўнуў на Міколу капітан. — Тутэйшы, добра ведае мясцовасць»*. (Н.) «П! — а. — П». *«Ці ж ты разбіраешся ў гэтым? — запярэчыў Мікола. — Не пакаштавайшы, ведаць не будзеш»*. (І. Н.) «П? — а. — П». *«І тое праўда, — згадзіўся камандзір. — Прабірацца будзем разам»*. (Н.) «П, — а. — П».

Калі словы аўтара разрываюць простую мову, дзе не трэба ніякага знака прыпынку ці маглі стаяць коска, кропка з коскай, працяжнік або двукроп’е, словы аўтара выдзяляюцца з двух бакоў коскамі і працяжнікамі. Другую частку простаі мовы пачынаюць пісаць з малой літары: *«Братачка, — чужым голасам загаварыла Вольга, — што там робіцца! Маці схпілі... Нават апрануцца не далі»*. (Н.) «П, — а, — П».

319. Запішыце сказы ў наступным парадку: словы аўтара стаяць перад простаі мовай, у сярэдзіне простаі мовы, пасля простаі мовы. Растлумачце знакі прыпынку.

1. Да Васіля Раманавіча **падпоўз** камандзір атрада, **адсунуў** рукой Міколу, лёг поруч і **спытаў** шэптам: «Чаго цягнеш? Час пачынаць». 2. «А ці не даскажаш ты больш падрабязна, што робіцца ў вас на чыгунцы?» — **спытаў** Мікола. 3. Вольга параіла: «Давайце папросімся на начлег. Свае ж людзі тут». 4. «Свае таксама розныя бываюць, — **пярэчыў** Віктар. — Каторы і свой — горш за ворага. І такога не **раскусіш...**» 5. «Сядайце, гасцямі будзеце», — сказала гаспадыня, агледзеўшы з галавы да ног кожнага. 6. «Дзякуем, — за ўсіх сказаў Віктар. — Мы да вас з просьбай, гаспадыня. Ці не дазволіце нам пераначаваць? Холадна на вуліцы, а тут

яшчэ прастудзілася адна...» 7. «Чаго ж, начуйце, месца хопіць, — **адказала** гаспадыня. — Раскошы не будзе, але не на вуліцы, і тое добра». 8. «Дзякуй вам», — **казалі** ў адзін голас і жанчыны. (І. Новікаў)

- Растлумачце правапіс выдзеленых слоў.

320. З дапамогай тлумачальнага слоўніка высветліце лексічнае значэнне слоў *кроква, клятва, малітва, рэформа, казарма, фірма*. Зрабіце марфалагічны разбор прыведзеных слоў. Падбярыце да іх прыметнікі. З утворанымі словазлучэннямі пабудуйце складаныя сказы.

► **321.** Азнаёмцеся з табліцай. Раскажыце, дзе могуць стаяць словы аўтара ў канструкцыях з простаю мовай. Як афармляюцца сказы з простаю мовай на пісьме?

Сінтаксічныя канструкцыі з простаю мовай і знакі прыпынку ў іх

Простая мова		Словы аўтара ў сярэдзіне простаю мовы	
пасля слоў аўтара	перад словамі аўтара	на месцы коскі	на месцы кропкі, клічніка або пыталніка
А: «П». А: «П!» А: «П?»	«П», — а. «П!» — а. «П?» — а.	«П, — а, — п».	«П, — а. — П». «П! — а. — П». «П? — а. — П».

✱ Падрыхтуйце звязнае паведамленне пра сінтаксічныя канструкцыі з простаю мовай. Праілюструйце сваё паведамленне прыкладамі.

322. Запішыце тэкст пад дыктоўку. Растлумачце знакі прыпынку.

СКАЗ ПРА ХЛЕБ

Завершана жніво, стары і малады спяшаюцца на свята дажынак. Гараць кастры на зялёным лузе, звіняць гуслі, чуюцца дзявочыя песні. На самым відным месцы ўзвышаецца постаць бога сонца Ярылы. Зроблена яна з духмянай, бліскуча-жоўтай саломы.

З даўніх часоў хлеб быў славай, гонарам, прадметам галоўнага клопату чалавека. «Гаспадар мой, бацюшка», — спя-

валі на сялянскім вяселлі. На вечарынках вялі карагодам: «Каравай, каравай, каго хочаш выбірай...» Хлеб на выштым ручніку падносілі самаму дарагому гасцю, і той, прымаючы яго, цалаваў духмяны бохан.

На зажынках, у першы дзень жніва, у вёску з песнямі неслі сноп, перавіты васількамі. Яго ставілі ў хаце на покуці — сноп увасабляў дабрабыт гаспадара, надзею на дастатак і шчасце. Дзеці з даўніх часоў называлі яго «папа». Хлеб — усяму галава. Без розуму пераб'ешся, а без хлеба не пражывеш. Такія і шмат іншых яскравых прыказак складзены народам. Многія людзі ведаюць словы К. А. Ціміразева: «Скібка добра прапечанага хлеба... складае адно з найвялікшых вынаходстваў чалавечага розуму». А вось словы першаадкрывальніка Сусвету Юрыя Гагарына. Закончыўшы свой гістарычны палёт, ён стаў на калені, пацалаваў зямлю ад радасці і сказаў: «Больш за ўсё я люблю зямлю, на якой можна любіць, працаваць, вырошчваць хлеб...» (*Паводле А. Сілянкова*)

§ 46. СЭНСАВА-СТЫЛІСТЫЧНАЯ РОЛЯ КАНСТРУКЦЫЙ З ПРОСТАЙ МОВАЙ

Сказы з простаай мовай з'яўляюцца своеасаблівымі сінтаксічнымі канструкцыямі, якія звычайна складаюцца з дзвюх самастойных частак: слоў аўтара і мовы іншай асобы. Сама простая мова можа быць простым сказам, складаным ці аб'яднаннем некалькіх сказаў. Але дзякуючы арганічнай сэнсавай сувязі са словамі аўтара яна ўтварае адну складаную сінтаксічную канструкцыю. У выказванне ўключаецца не толькі простая мова, але і ўся канструкцыя як сэнсава-граматычнае цэлае.

Асаблівасцю простаай мовы з'яўляецца тое, што ў яе могуць уключацца сказы ўсіх тыпаў. Простая мова і словы аўтара могуць быць простым развітым ці неразвітым сказам, ускладненым, складаным рознай канструкцыі, аб'яднаннем рознай будовы простых ці складаных сказаў: *Я асцярожна гладзіў каласкі, гарнуў іх да твару, шаптаў: «Кусіся, жытца, буйна каласіся!»* (М. П.) *Саснойскі бадай што падтрымай Максіма. Ён сказаў: «Ну,*

што ж, можна лічыць, што абмен думкамі быў карысны, хоць, праўда, не ўсе падрыхтаваліся да размовы грунтоўна». (Шам.) «Я чула, што вас сэрца непакоіць», — нясмела распачала гаворку Людміла Паўлаўна. (Сін.)

Сказы з простаай мовай найчасцей ужываюцца ў тэкстах мастацкага стылю. Дзякуючы жывасці, эмацыянальнасці простая мова дапамагае найбольш поўна і пераканаўча перадаць пэўны эпізод, з’яву, падзею. У мастацкім творы простая мова з’яўляецца яркім сродкам моўнай характарыстыкі персанажаў.

У тэкстах іншых стыляў яна таксама выкарыстоўваецца, але выконвае ў іх розную функцыю.

Сказы з простаай мовай у тэкстах гутарковага стылю адлюстроўваюць такія яго адметныя якасці, як эмацыянальнасць, нязмушанасць, маўленчую выразнасць.

У жанрах публіцыстычнага стылю (нататка, рэпартаж, нарыс) сказы з простаай мовай выступаюць як сродак стварэння экспрэсіўнага і эмацыянальнага маўлення. У навуковай літаратуры простая мова таксама цытуецца, але тут яна ўжываецца як ацэнка выказвання: *Расказваючы аб жыцці Максіма Багдановіча ў мінскі перыяд, Змітрок Бядуля адзначаў: «Жывая энцыклапедыя разнастайных ведаў»*. (С. Майхровіч)

323. Прачытайце сказы, знайдзіце спачатку словы, якія належаць аўтарам, а затым словы, што належаць персанажам твораў.

I. Вечар да дзіўнага быў ціхі, цёплы. Дарога вяла ў поле. Справа і злева ад яе выплывалі цені кустоў, падобныя да людзей.

«Дзівак! — дакараў Пятро самога сябе. — Чаму я не прыехаў сюды раней? Але добра, што хоць цяпер прыехаў». (М. Лупсякой)

II. Сцяжынка сцяжынцы гаворыць: «Сяброўка! Вядзі на прастор іх да роднага слоўка, каб вусны не сохлі, каб сэрцы не смаглі, каб слёзы да кроплі на вейках ачахлі». (М. Лупсякой)

III. Мяцельскі ўстаў з-за стала і сказаў: «Я сабраў вас, члены ўборачнага штаба, каб яшчэ раз разам са спецыяліс-

тамі зняць апошнія пытанні, унесці ўдакладненні ў наш план уборачнай кампаніі. Прапаную такі план работы: я прайдуся па ўсіх асноўных пазіцыях нашага плана. Нам канкрэтна кожны па сваёй епархіі даложыць. Калі што новае, няўвязкі якія... Адным словам, пачнём». (А. Жук)

● Назавіце ў сказах словы і спалучэнні слоў, якія граматычна не звязаны з членамі сказа.

* Выпішыце сказы з простаю мовай. Раскажыце пра будову і значэнне сказаў, з дапамогай якіх яна перадаецца. Растлумачце знакі прыпынку ў гэтых сказах. Вызначце сэнсава-стылістычную ролю прастай мовы.

* 324. Прачытайце тэкст, дайце яму заглавак. Падзяліце тэкст на сэнсавыя часткі. Дайце загаловкі часткам.

Выпішыце сказ з простаю мовай, растлумачце ў ім знакі прыпынку.

Малевіч стаяў на тралейбусным прыпынку. З вежы кутняга дома абазваўся гадзіннік. Перачакаўшы бой, стрэлка на блакітным цыферблаце падскочыла і паказала палавіну восьмай. Як на такі час, сонца шчыравала не па-вераснёваму — ранішні халадок ад камяніц ужо амаль не адчуваўся.

Малевіч адступіў пад разгалістую ліпку: не ўгадаў апрагнуцца! На ім былі хатняй вязкі светэр і прагумаваны плашч — шэры, з тканіны ў рубчык, з неймавернага мацунку плашчоў. У іх ездзяць на бульбу і канчаюць інстытуты, трасуцца з грыбнымі кошыкамі на грузавіках, кідаюць пад бок, варачы юшку на прыазёрным цяпельцы, нарэшце, у прыстойным выглядзе, перадаюць сынам, і той самы цыкл паўтараецца...

...Мякка падтармазіўшы, падкаціўся тралейбус. Чарга перад Малевічам пажвавела. У самы хвост падстроілася дзяўчынка ў школьнай форме, ражкі белага фартушка развяваліся, і гэта рабіла яе падобнай да страказы. Малая трымалася праз меру спаважна, усім сваім выглядам і зусім новенькай формай падкрэсліваючы, што для яе нядаўна празваніў школьны званок.

— Праходзьце! — абазваўся Малевіч, прапускаючы наперад школьніцу.

Усю саліднасць дзяўчынкі нібыта ветрам здзьмула: яна хмыкнула, затуліла рот далонькай і пырхнула ў вагон.

Следам за школьніцай хацеў уціснуцца збоку невысокі чалавек з падголенымі ў чорную нітку вусікамі. Нечакана, апанаваны юнацкім гарэзніцтвам, Малевіч узяў яго за каўнер і паставіў на тратуар крокі за два ад сябе, як гэта рабіў невялікі кран каля магазіна, здымаючы з машыны кантэйнеры. Вусаценькі аслупянеў, потым падбег, ускочыў-такі ў тралейбус на хаду і тут даў волю крыку і абурэнню.

Вагон не хаваў усмешак. Бабка ў завязанай ражкамі пад бараду хусціне рэзонна тлумачыла: такіх трэба вучыць, не паважаюць старэйшых і ўсюды тыркаюцца без чаргі. (М. Лужанін)

● Выпішыце складаныя сказы, вызначце іх сэнсава-стылістычную ролю ў тэксе. Раскажыце пра будову і значэнне выпісаных сінтаксічных канструкцый. Раствлумачце знакі прыпынку.

● Напішыце пераказ, выкарыстаўце ў ім выпісаныя сказы.

§ 47. МАНАЛОГ. ДЫЯЛОГ

М а н а л о г — працяглая гаворка (выказванне), звернутая да самога сябе або да іншай асобы, але не разлічаная на слоўны адказ адрасата. Маналог найчасцей ужываецца ў літаратурных творах і публічных выступленнях.

1. *Зоська доўга не магла варухнуць ні рукой, ні нагой, але ўвесь час яе непакоела думка пра Антона. Чаму ён такі? Ці, можа, такі ён нарадзіўся, пераняўшы характар продкаў? Або яго гэтакім зрабіла жыццё? Але хіба ягонае жыццё было горшае, чым маё, з пайсядзённай працай дзеля кавалка чорнага хлеба, у малазямеллі? Так жыла тут большасць людзей, але кожны чалавек нават з самай глухой вёскі ведаў, што нельга рабіць супраць сумлення, нельга ісці супраць сваіх.* (Паводле В. Быкава)

2. *Дзед любіў расказваць, як немцаў у палон узяў:*
— *Думаў я, што не прыйдзеца мне болей Міколку пабачыць праз гэтага нямецкага скакуна, які папёр мяне на нямецкі атрад. Але калі ўбачыў, што няма мне ўжо аніякага выхаду болей і што насоўваецца мая смерць, рашыў я тады на хітрыкі пайсці і так грывнуў на іх, што аж сам спужаўся... А тут і Сёмка! А тут і Мікол-*

ка! Ну, думаю, цяпер падавай мне цэлую дывізію і самога генерала! Я ім пакажу, што значыць дзед Астан і яго турэцкая шабля! (Паводле М. Лынькова)

Дыялог — гэта простая мова, якая перадае гутарку дзвюх ці больш асоб. Выказванні кожнай асобы ў дыялогу называюцца рэплікамі. Рэплікі ў дыялогу афармляюцца звычайна як няпоўныя сказы, якія лаканічна перадаюць сэнс выказвання. Кожная рэпліка дыялога запісваецца з новага абзаца і перад ёй ставіцца працяжнік:

1. *Лялькевіч падскочыў, калі пачуў радасны крык Данілы:*

— *Ідзе!*

— *Хто?*

— *Саша!*

— *Глядзі добра. Яна? (І. Шамякін)*

2. *Данік хвіліну майчаў. Потым выгукнуў з прыкрасцю:*

— *Так і ёсць!*

— *Што?*

— *Хвост.*

— *Які хвост?*

— *Нехта ідзе за ёю назіркам.*

— *Можа, нашы?*

— *Не, не падобна. (І. Шамякін)*

Калі дыялог запісваецца ў адзін радок, то словы кожнай рэплікі бяруцца ў двукоссе і аддзяляюцца працяжнікамі:

Глянун Віктар — і вачам сваім не верыць. «А дзе ж човен?» — «Не ведаю». — «Як жа так?» — «Ды так. Паплыў». — «Што ж гэта такое?» — «Прыгода». (Я. Маўр)

325. Прачытайце. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку пры дыялогу. Запішыце дыялог адным радком, пастаўце патрэбныя знакі прыпынку.

Хлопцы выскачылі з хлява і з захапленнем паглядзелі адзін на аднаго. Але што далей? Ініцыятыва перайшла да Даніка.

— Коля! Ляці да Старога!

— А хто Стары?

- Поп.
- Які поп?
- Аляксей Сафронавіч! (І. Шамякін)

326. Складзіце невялікі, з трох—пяці сказаў, дыялог на тэму школьнага жыцця: а) настаўніка з вучнем; б) вучня з вучнем.

§ 48. СКАЗЫ З УСКΟΣНАЙ МОВАЙ

У с к о с н а я м о в а — гэта чужое выказванне, якое перадаецца ад імя аўтара (апавядальніка) без даслоўнага захавання.

Сінтаксічныя канструкцыі з ускоснай мовай ужываюцца як сродак перадачы зместу чыйго-небудзь выказвання. Але выконваюць яны гэту ролю спецыфічна, не захоўваючы лексічных, граматычных і інтанацыйных асаблівасцей маўлення той асобы, чыё выказванне перадаецца, а прымаюць форму складаназалежнага сказа. У такім сказе галоўная частка адпавядае словам аўтара, а даданая перадае змест чужога выказвання. Параўн.: *«Хто цябе навучыў чытаць?» — спытала ў Сяргейкі настаўніца і Настаўніца спытала ў Сяргейкі, хто яго навучыў чытаць.*

Простую мову можна замяніць ускоснай і перадаць складаназалежным сказам з даданай дапаўняльнай часткай. У такіх складаназалежных сказах даданая частка звычайна далучаецца да галоўнай з дапамогай падпарадкавальных злучнікаў **што, каб, ці** і інш.

Злучнік **што** ўжываецца тады, калі простая мова з’яўляецца апавядальным сказам: *Параска выйшла наперад і, надаўшы твару выраз сур’ёзнасці і дасціпнасці, прамовіла: «Канцэрт скончаны».* (Хадк.) — *Параска выйшла наперад і, надаўшы твару выраз сур’ёзнасці і дасціпнасці, прамовіла, што канцэрт скончаны.*

Злучнік **каб** ўжываецца тады, калі простая мова з’яўляецца пабуджальным сказам: *Маладжавы мужчына ў чорным кажуху і коцікавай шапцы, што сядзеў у санях, прытрымаў на момант каня і крыкнуў: «Дзядзька Мірон! Не забудзь, што сёння ўвечары праўленне ў канторы».* (Хадк.) — *Маладжавы мужчына ў чорным кажуху*

і коцікавай шапцы, што сядзеў у снях, прытрымай на момант каня і крыкнуў, каб дзядзька Мірон не забыўся, што сёння праўленне ў канторы або Маладжавы мужчына ў чорным кажуху і коцікавай шапцы, што сядзеў у снях, прытрымай на момант каня і крыкнуў дзядзьку Мірону, каб той не забыўся, што сёння праўленне ў канторы.

Пры замене простае мовы ўскоснай выклічнікі, пабочныя словы і экспрэсіўныя часціцы звычайна апускаюцца, а фразеалагізмы замяняюцца нейтральнымі словамі.

327. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль, тып і мэтанакіраванасць. Растлумачце знакі прыпынку.

Сябры моўчкі ішлі з могілак. Відаць было, што кожнага паасобку займалі свае думкі. Лабановіч чуў нейкае засмучэнне і неспакой. Яго штось не задавальняла і кудысь цягнула. Магла быць тут прычынаю і тая акалічнасць, што, як яму здавалася, Турсевіч лепей веў сваю школьную працу і нагул яго школа рабіла ўражанне больш паспяховай школы. А можа, таксама мела значэнне іх скорая разлука, бо цяпер яны ішлі на станцыю, адкуль ён мусіць паехаць у сваю глуш.

— Што, брат, прыціх? — запытаў яго Турсевіч. — Чаго зажурыўся?

— Не заўсёды ж вясёлым быць, — адказаў Лабановіч. — Ведаеш, брат, як пабачыў я тваю школу, твае заняткі, то мая школа ў параўнанні з тваёю нікуды не гадзіцца.

— Ха-ха-ха! — засмяяўся Турсевіч. — Ніколі твая школа не будзе адставаць, раз ты ёю так моцна цікавішся і прымаеш блізка да сэрца. Гэта ў цябе яшчэ з непрывычкі, з першага года. А я перакананы, што твая школа шмат лепш стаіць за многія.

— Што я табе хацеў сказаць, — прамовіў Лабановіч, — давай вясною, як скончацца заняткі ў школах, паходзім па Беларусі, пазнаёмімся з ёю бліжэй. А свае назіранні запішам, збярэм багаты матэрыял. Прыцягнем яшчэ ў сваю кампанію якога-небудзь фатографа, здымкаў цікавых наробім. *(Якуб Колас)*

● Дайце тэксту заглавак. Напішыце пераказ, замяніўшы простую мову ўскоснай.

328. Спішыце, замяніўшы простую мову ўскоснай.

1. «Скажыце, будзьце ласкавы, — звярнуўся настаўнік да некаторых сялян, — ці не ведаеце, дзе б тут знайсці каго з выганаўскіх». (К-с) 2. «А сваім памочнікам дазвольце мне абраць Мартына Рыля», — звярнуўся дзед Талаш да партызан. (К-с) 3. «Ці многа гадоў яго будавалі?» — залюбаваўшыся палацам, спытаў Рыгор. (Б.) 4. «Эх, і лесу ў вас многа!» — сказаў настаўнік вазніцы. (К-с) 5. Трыхан змераў крокамі цень і прагаварыў самому сабе: «Да сьнеданьня кончу перавіўку, а па сьнеданні — адвожу пошту». (Ц. Г.) 6. Міколка кінуўся дзеду на шыю, церабіў яго сівую бараду і ласкава гаварыў: «Які ж ты, дзед, слаўны чалавек, які ж харошы». (Лыньк.) 7. Тады Вінцусь Шавель падняўся, падышоў да стала і звярнуўся да Платонавіча: «Дазвольце прыехаць да вас у акругу». (Ц. Г.) 8. «Ды гэта ж звычайная з’ява ў нашых школах», — зазначае Лабановіч. (К-с)

329. Прачытайце, вызначце стыль і жанр твора. Які абрад у ім апісваецца? Калі і дзе спяваюць такія песні?

* Знайдзіце простую мову, вызначце яе сэнсава-стылістычную ролю ў тэксьце.

ВЫЛЯТАЛА ГАЛАЧКА, ВЫЛЯТАЛА

Вылятала галачка, вылятала,
Выбівала аконца, выбівала,
Каб матулька дачушку пабуджала:
— Устань, дачушка, бела ўмыйся,
Вазьмі грабёначак, учашыся,
Ідзі ў камору прыбярся,
А выйдзі на вулачку аглянися...
Правадзіла мамка дачку, правадзіла
Праз высокія горы — з капачамі,
А праз цёмныя бары — з агнямі,
Праз вялікія сёлы — з скрыпкамі...
Дзе матулька і з дачкою сядзела,
Там вырасла мята-рута, лілея.
Дзе матуля і з дачушкай стаяла,
Там вырасла яблынька чудава.
Дзе матуля і з дачушкай рассталася,
Слязлівая рэчка разлілася.

Сінтаксічныя канструкцыі з няўласна-простай мовай ужываюцца як форма выражэння думак дзеючых асоб, пры дапамозе якой аўтар перадае чыё-небудзь выказванне ад свайго імя. Няўласна-простая мова спалучае асаблівасці простаі і ўскоснай мовы. Яна не выдзяляецца ў тэксце, а ўваходзіць у аўтарскае паведамленне.

У форме няўласна-простай мовы часцей за ўсё перадаюцца нявыказаныя думкі, пачуцці, перажыванні дзеючай асобы. Таму ў папярэдніх сказах могуць ужывацца такія дзеясловы, як **думаць, успамінаць, адчуваць** і інш.

1. *Пятро прыслухайся. Зноў нехта крыкнуў, але ўжо ў другім баку — у глыбіні лесу. Хто там мог заць яго?* (І. Шамякін)

2. *На момант з'явілася адчуванне надзвычайнай лёгкасці. Здавалася, што ён не бяжыць, а ляціць і можа вось так, скачыйшы з абрыву, пераляцець Дняпро. Хутчэй бы толькі абрыў! Хутчэй!* (І. Шамякін)

Няўласна-простая мова шырока ўжываецца ў творах мастацкага стылю як прыём характарыстыкі дзеючай асобы.

На пісьме няўласна-простая мова звычайна афармляецца як адзін або некалькі самастойных сказаў, якія непасрэдна ўключаюцца ў аўтарскае выказванне ці працягваюць адзін са спосабаў перадачы чужой мовы ў форме пыталнага ці клічнага сказаў.

330. Прачытайце ўрыўкі з рамана І. Шамякіна «Трывожнае шчасце». Знайдзіце няўласна-простую мову, растлумачце яе асаблівасці.

I. Саша і раней вельмі часта вось так гаварыла з ім, шапталася па начах ці калі адна заставалася ў лесе, у полі. Але тады гэта было так, у мэрах... А цяпер след... Няўжо праўда гэта ішоў Пеця? Як ён апынуўся тут, калі быў так далёка на поўначы? Ці не сніць яна? Ці не пажартаваў Лялькевіч? Ці не спатрэбілася яму для якой-небудзь канспірацыйнай мэты такая выдумка? У яго заўсёды таямнічасць і нечаканасць.

II. Саша схамянулася, адганяючы чары. Перад ёй стаяла Марыя Сяргееўна. Саша ўбачыла яе твар і жахнулася. Колькі

злосці ў вачах, на твары гэтай добрай, ласкавай, з мяккімі рукамі жанчыны! На пабялелым ілбе выступілі кроплі поту, а ніжняя губа пасінела і дрыжыць. Што з ёй? Чаму яна такая?

§ 50. ЦЫТАТЫ, ІХ АФАРМЛЕННЕ НА ПІСЬМЕ. ЭПІГРАФ

Цытата — гэта разнавіднасць простага мовы, даслоўная вытрымка з чыйго-небудзь выказвання, мастацкага, навуковага ці публіцыстычнага тэксту. Людзі выкарыстоўваюць цытаты ў сваіх вусных і пісьмовых паведамленнях для абгрунтавання ўласных думак, сцвярджэнняў, меркаванняў. У пісьмовай мове цытаты, як правіла, заключаюцца ў двукоссе або выдзяляюцца іншым шрыфтам. Яны могуць перадавацца сказамі з пабочнымі словамі і ўскоснай мовай: 1. *Згодна з меркаваннем Рыгора Шырмы, «Якуб Колас жыве і будзе вечна жыць у сэрцы народа як вялікі настаўнік і баец за долю, за волю, за шчасце народа».* 2. *Якуб Колас неаднаразова напамінаў, што «тварэц мовы — народ, а задача пісьменніка — у фарміраванні, адборы лепшага, у прывядзенні мовы да літаратурных форм».*

Калі цытата — вершаваны тэкст, то яна ў двукоссе звычайна не заключаецца: *Скажу словамі Якуба Коласа:*

*Выйдзем разам да работы,
Дружна станем, як сцяна,
І прачнецца ад дрымоты
З намі наша старана.*

Цытата можа ўключацца ў аўтарскі тэкст як частка сказа. У такіх выпадках яна выдзяляецца двукоссам, але пішацца з малой літары: *У артыкуле «Новая інтэлігенцыя» Максім Багдановіч адзначаў, што «ўсякі інтэлігент перш за ўсё павінен адпавядаць наступным патрабаванням: па-першае, ён павінен мець імкненне да ведаў; па-другое, ён павінен імкнуцца несці свае веды на карысць народу...» (С. Майхровіч)*

Калі цытата прыводзіцца не поўнаасцю, то на месцы прапушчаных слоў ставіцца шматкроп'е: *«Песні-жалыбы» Якуба Коласа самай сваёй назвай вызначаюць пануючы тон яго вершаў... адчуваецца сапраўдны паэт, які ўмее знаходзіць свае словы для даўно апісаных вобразаў».* (М. Багун)

Эпіграф — выслоўе, кароткая цытата, якая з’яўляецца своеасаблівым аўтарскім тлумачэннем асноўнай ідэі твора, тэксту, сачынення і інш. Эпіграф звычайна змяшчаецца з правага боку ў пачатку твора ці асобнага раздзела. Эпіграфы-цытаты не бяруцца ў дзюкоссэ. На наступным радку пад эпіграфам таксама з правага боку даецца спасылка на крыніцы. Напрыклад, С. Грахоўскі да паэмы «Бяссмертнікі» ўзяў наступны эпіграф:

*Маці спаткаеце —
Ёй не кажыце.*

М. Сурначоў

Да выбраных твораў Цёткі, надрукаваных выдавецтвам «Беларусь» у 1967 годзе, у якасці эпіграфа ўзяты словы самой паэтэсы, якія дакладна адлюстроўваюць значнасць яе творчасці:

*...Стану песняй у народзе.
Цётка*

331. Падрыхтуйце невялікія тэксты, уключыце ў іх у якасці цытат строфы з твораў беларускіх паэтаў. Раскажыце, як афармляюцца цытаты на пісьме.

- I. Каб стаць чалавекам
У час наш суровы,
Помні жыцця асновы:
Гавары, як вучыла маці,
Рабі, як вучыў бацька,
Жыві, як добрыя людзі,
Усё, на што здольны,
Зрабі для Радзімы.

П. Панчанка

- II. Родная мова, цудоўная мова!
Ты нашых думак уток і аснова!
Матчын дарунак ад самай калыскі, —
ты самацвэтаў яскравая нізка.
Кожны з іх барвы дзівосныя мае,
вечным агнём зіхаціць — не згарае.
Ты мне заўсёды была дапамогай,
дзе б і якой не хадзіў я дарогай.

У. Дубоўка

332. Падрыхтуйцеся да публічнага выступлення. Тэму абзначце самі. Выкарыстайце цытаты.

I. Паэзія Янкі Купалы — гэта квітнеючы і чароўны сад, дзе сабраны водар беларускай зямлі. (*М. Танк*)

II. Міхась Лынькоў заўсёды быў у самай гушчы падзей. Таму кожнае яго слова мае цяжар узважанай сваімі рукамі, бачанай сваімі вачамі, ім самім пачутай і перажытай праўды. (*М. Танк*)

З вярніце ўвагу. Публічнае выступленне — гэта маўленне, якое адбываецца ў прысутнасці публікі (слухачоў). Слухачамі могуць быць людзі розных прафесій, рознага ўзросту.

333. Прачытайце тэкст. Дайце яму заглавак. Вызначце жанр і асаблівасці пабудовы твора.

Сярод шматлікіх экспанатаў Гомельскага абласнога краязнаўчага музея ёсць маленькі жаночы гадзіннік нямецкай маркі. У анатацыі чытаем: «Падораны байцу Савецкай Арміі Веры Міхайлаўне Ларчанка за выратаванне дзіцяці пры штурме рэйхстага».

— Наш батальён вёў агонь у раёне **Брандэнбургскіх** вярот, — расказвае Вера Міхайлаўна. — Недзе ў поўдзень, у час найбольш напружанага бою з руін раптам выскачыў маленькі хлопчык і пабег да нашай пазіцыі. Мне стала вельмі шкада яго: заб'юць жа! Выскачыла з укрыцця, схапіла малага і паўзком вярнулася ў акуп. Хлопчык **па-нямецку** клікаў маці, плакаў. Мы яго супакоілі, пакармілі.

Заціх бой, і з тых жа руін прыпаўзла маладая нямецкая жанчына. Яна вельмі дзякавала мне за выратаванне дзіцяці. У парыве ўдзячнасці жанчына зняла са сваёй рукі гадзіннік і надзела на маю. Так скончылася гэта гісторыя.

Да Вялікай Айчыннай вайны Вера Міхайлаўна жыла на Смаленшчыне. Разам з бацькам і маці працавала ў калгасе. Скончыла сярэдняю школу. Марыла стаць педагогам. Калі вораг падышоў да Смаленска, семнаццацігадовая дзяўчына **добраахвотна** пайшла на фронт. (*«Польмя»*)

- Растлумачце правапіс выдзеленых слоў.
- Зрабіце марфалагічны і словаўтваральны аналіз слова *па-нямецку*.
- Перакажыце аповед Веры Міхайлаўны, не ўжываючы прастай мовы.

334. Падрыхтуйце публічнае выступленне на тэму «Чужая мова ў навуковых і публіцыстычных выказваннях». Раскажыце аб сродках і спосабах увядзення чужой мовы ў кантэкст вашых выказванняў, аб афармленні чужой мовы ў структуры падрыхтаваных вамі тэкстаў (вусных ці пісьмовых).

КАНТРОЛЬНЫЯ ПЫТАННІ І ЗАДАННІ

1. Як можа перадавацца чужая мова на пісьме?
2. Якая мова называецца прастай?
3. Як называюцца словы, якія ўводзяць простую мову ў тэкст? Якое месца ў адносінах да прастай мовы могуць займаць гэтыя словы?
4. Якімі правіламі трэба кіравацца пры афармленні на пісьме сказаў з прастай мовай?
5. Якія знакі прыпынку ставяцца ў сінтаксічных канструкцыях з прастай мовай, калі аўтарскія словы знаходзяцца ў сярэдзіне прастай мовы?
6. Ці заўсёды простая мова заключаецца ў двукоссе?
7. Што вы ведаеце пра маналог, дыялог?
8. Якая мова называецца ўскоснай? Якімі сінтаксічнымі канструкцыямі перадаецца ўскосная мова? Што неабходна памятаць пры замене прастай мовы ўскоснай?
9. Што абазначае паняцце «няўласна-простая мова»?
10. Што такое цытата?
11. Як афармляюцца цытаты на пісьме?
12. Ці можна назваць цытату прастай мовай? Абгрунтуйце сваё меркаванне.
13. У якіх стылях мовы часцей за ўсё выкарыстоўваюцца цытаты і для чаго?
14. Што такое эпіграф? Як афармляецца эпіграф на пісьме?

ПАДАГУЛЬНЕННЕ І СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ Вывучанага

335. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль, тып і мэтанакірава-насць. Выпішыце складаныя сказы, вызначце іх будову і значэнне, пабудуйце схемы. Растлумачце знакі прыпынку.

СЛОВА ДА МОЛАДЗІ

Нашы беларускія пісьменнікі — кроўныя дзеці свайго народа. Не адзін раз гаварылі яны ў сваіх творах аб вялікім значэнні роднага слова, аб тым, як трэба любіць і ша-наваць яго.

Роднае слова — гэта першая крыніца, праз якую мы па-знаём жыццё і акаляючы нас свет. Таму вам неабходна так старанна вывучаць сваю родную мову, ведаць і любіць лепшыя творы беларускай літаратуры. І перш за ўсё трэба ве-даць свой народ, яго гісторыю, яго багатую вусную творчасць.

Шмат твораў вуснай творчасці нашага народа сабрана і запісана этнографамі: легенды, казкі, песні, прыказкі. Але далёка не ўсё з народнай творчасці сабрана і запісана. Ды і цяжка гэта зрабіць, бо народ — вечны і нястомны творца. Жыццё не стаіць на адным месцы, падзеі змяняюцца падзея-мі ў нашым няспынным руху наперад. І народ не можа не адклікнуцца на іх сваімі мыслямі і пачуццямі. Таму ўсе вы-датныя паэты і пісьменнікі, кампазітары, музыканты прыслу-хоўваліся і прыслухоўваюцца да творчасці народа, яго песень, мелодый і выкарыстоўваюць іх у сваіх мастацкіх творах.

Вось чаму і вам трэба любіць, ведаць і шанаваць мову свайго народа і дасканала валодаць ёю. *(Паводле Якуба Коласа)*

- Складзіце план. Падрыхтуйцеся і перакажыце змест тэксту.

336. З дапамогай тлумачальнага слоўніка высветліце лексічнае значэнне і правапіс слоў *бактэрыёлаг, бастыён, бібліёграф, біёлаг, рацыён, фіёрд*. Падбярыце прыметнікі да гэтых слоў. Запішыце з імі словазлучэнні, а затым сказы. Што аб'ядноўвае гэтыя словы ў адну групу?

337. Спішыце сказы, расстаўляючы знакі прыпынку. Вызначце іх будову і значэнне.

1. Павел Васілец рослы **чорнавалосы** хлопец гадоў дваццаці чатырох калі пад'ехалі да вёскі пастукаў пальцам па кабіне і машына пакацілася цішэй. *(Г. Д.)* 2. Слова наша роднае хапала на **стагоддзі** доўгія цябе Багдановіч Колас і Купала прыпадалі да цябе ў журбе. *(Бур.)* 3. Толькі той хто сапраўды пачуе голас зямлі голас народа прасякнецца яго паэзіяй перадасць іх **шматтысячным** рэхам ва ўсе куткі нашай Радзімы. *(Б.)* 4. Прызвычаеным рухам Канькоў дастаў запісную кніжку выцягнуў аловак і тут жа раптам успомніў што прыйшоў ён у Закружжа зусім не таму каб пісаць нарыс а назаўсёды. *(Асін.)*

● Растлумачце правапіс выдзеленых слоў.

● Успомніце значэнне слова *нарыс*. Напішыце нарыс пра свае родныя мясціны (горад, пасёлак, вёска).

338. Прачытайце тэкст, перакажыце яго змест. Выпішыце абазначаныя лічбай сказы, расстаўляючы знакі прыпынку. Раскажыце пра іх будову і значэнне.

БРАЊІСЛАЎ ТАРАШКЕВІЧ

¹Браніслаў Тарашкевіч славуты беларускі асветнік вучоны і пісьменнік. Нарадзіўся ён у студзені 1892 года ў сялянскай сям'і. ²З маладых гадоў вучоны думаў пра тое як дапамагчы свайму народу выйсці з цемры і невуцтва. Яшчэ вучнем Віленскай гімназіі ён удзельнічаў у падпольным рэвалюцыйным гуртку моладзі. ³У гімназіі будучы пісьменнік пазнаёміўся з тымі хто выдаваў беларускую газету «Наша ніва». ⁴У рэдакцыю гэтай газеты пісалі людзі з усіх куткоў Беларусі дасылалі лісты сяляне-земляробы, леснікі і рабочыя. Пісалі са школ і інстытутаў. ⁵Газета размаўляла са сваімі чытачамі на той гаворцы якую яны чулі дома. ⁶Браніслаў Тарашкевіч напісаў граматыку беларускай мовы у якой абагульніў асноўныя рысы мясцовых гаворак, апісаў нормы нашай мовы. Граматыка Браніслава Тарашкевіча дапамагала беларусам атрымліваць адукацыю на роднай мове. *(Паводле А. Ліса)*

* Прачытайце самастойна ў кнізе «Беларуская мова. Энцыклапедыя» (Мн., 1994) артыкул пра Браніслава Тарашкевіча. Падрыхтуй-

цеся да выступлення на тэму «Родная мова — найкаштоўнейшы нацыянальны скарб». У якасці эпіграфа выкарыстайце выказванне К. Цвірка: «Мова зямлі маёй! Мова Бацькаўшчыны! Для мяне ты заўсёды — сонца вясновага цёплы прамень, дзіва ляснога соты, рэчка, што асвятляе ў сухмень...»

339. Прачытайце, вызначце стыль і тып тэксту. Якое ўражанне застаецца пасля яго чытання? Расстаўце і растлумачце знакі прыпынку. Зрабіце сінтаксічны разбор абазначаных лічбамі сказаў.

¹Лавіць рыбу бацька будзіў Сяргея яшчэ на світанні гадзіны ў чатыры. ²Яны вылазілі з будана і стараючыся не зачапіць мокрую траву вузкімі рыбацкімі сцежкамі хадзілі па беразе. ³Падымалася з туману сонца з чырвонага яно становілася белым сляпіла вочы адбіваючыся ад паверхні ціхай дымнай ад туману вады. І ад гэтага колкага яркага але яшчэ не гарачага сонца ад сівога туману што клаўся над лагчынамі і над ракою і ад таго што побач быў бацька а ён (Сяргей) можа зловіць вялікую яшчэ нікім не бачаную рыбіну якая недзе там у глыбі пад тоўстым пластом вады варушыць плаўнікамі хлопцу становілася лёгка і весела. (В. Гігевіч)

340. Прыдумайце складаныя сказы, ужыўшы словы *гучна, моцна, уважліва, цікава, упэўнена, спалохана, павольна, дакладна, шчыра*. У пабудаваных сказах падкрэсліце гэтыя словы як члены сказа. Абгрунтуйце сваё меркаванне.

341. Пры спісванні замест кропак устаўце апостраф ці мяккі знак.

Кур..*ер*, прэм..*ера*, бракан..*ер*, рэл..*еф*, барэл..*еф*.

● Растлумачце значэнне слоў. Прыдумайце з імі складаныя сказы. Растлумачце знакі прыпынку ў сваіх сказах.

342. Перакладзіце тэкст на беларускую мову. Запішыце яго.

До сих пор в моей журналистской биографии не было серьезных трудностей. Но вот сегодня я должна рассказать о себе. Рассказывать о самой себе мне пока не приходилось. О чем же рассказать?

Мои родители выросли в небольшой деревне в двадцати километрах от Гродно. Мои родители, деды и прадеды —

потомственные крестьяне. Помню, как по утрам я торопила старшего брата, чтобы не опоздать в детский сад. Брат завязывал мне платочек, обувал ботинки и вел в небольшой домик на краю деревни. Там я проводила дни в окружении деревенской детворы, смысленной, стеснительной, но веселой.

Прошло время, и я пошла в школу. Училась легко и занималась в кружке родного языка. Редактировала школьную газету, пела в хоре, танцевала. В школьном театре играла и мужские, и женские роли. Я помню наш разговор о будущем на выпускном вечере. Куда пойти после школы? Я решила — на факультет журналистики Белгосуниверситета. Так я стала журналистом. Вот и вся моя биография. Детский сад, школа, университет, работа.

У меня неплохой характер. Если назревает ссора, я ухожу. Погуляю по улице, и тучи рассеиваются. Если мне грустно, подхожу к зеркалу и заставляю себя улыбнуться. Свои неприятности стараюсь оценивать с точки зрения вечности. Тогда они мне кажутся сущими пустяками. Мне вообще нравятся жизнерадостные люди. (*М. Борисевич*)

● У перакладзеным тэксце растлумачце знакі прыпынку. Абазначце складаныя сказы.

● Дома падрыхтуйце матэрыял для напісання сваёй біяграфіі.

► **343.** Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і мэтанакіраванасць. Назавіце моўныя асаблівасці стылю.

У дзелавых зносінах выпрацаваліся формы многіх дакументаў. Адны з іх строга захоўваюцца ў афіцыйных паперах (заява, даведка, распіска, даверанасць, пратакол), другія служаць узорам, якога можна прытрымлівацца толькі збольшага (аб'ява, аўтабіяграфія, справаздача).

Аўтабіяграфія — афіцыйна-справавы дакумент, які ўтрымлівае апісанне жыцця асобы. У аўтабіяграфіі ад імя першай асобы паведамляюцца звесткі: прозвішча, імя, імя па бацьку, год і месца нараджэння, сацыяльная прыналежнасць, звесткі аб адукацыі, складзе сям'і. У службовай аўтабіяграфіі называюць асноўнае з працоўнай і грамадскай дзейнасці. У афіцыйным дакуменце не трэба раскрываць рысы характару, схільнасці, звычкі, розныя бакі асабістага жыцця. У канцы тэксту ставяць абавязкова дату (злева) і подпіс (справа).

У творчых аўтабіяграфіях (у адрозненне ад аўтабіяграфіі-дакумента) толькі прыблізна захоўваецца агульная схема апісання жыццядзейнасці. У іх могуць быць падрабязныя звесткі аб асобных этапах жыцця і разгорнутыя разважанні. (Г. Малажай)

344. Прачытайце службовую аўтабіяграфію вучаніцы школы і пачатак творчай біяграфіі пісьменніка Аляксея Пысіна.

Чым адрозніваецца мова аўтабіяграфіі-дакумента ад творчай біяграфіі?

АЎТАБІЯГРАФІЯ

Я, Паддубская Марыя Уладзіміраўна, нарадзілася 10 чэрвеня 1989 года ў горадзе Мінску ў сям’і служачых. Бацька, Уладзімір Пятровіч, — урач, працуе ў 10-й клінічнай бальніцы. Маці, Марыя Іванаўна, — бібліятэкар, працуе загадчыкам аддзела камплектавання літаратуры ў дзіцячай бібліятэцы.

У 1996 годзе я пайшла ў першы клас сярэдняй школы № 146 г. Мінска. У школе з’яўлялася рэдактарам насценнай газеты «Крынічка». Адначасова вучылася ў музычнай школе № 1 па класе цымбал.

У 2006 годзе я скончыла дзесяць класаў.

25 чэрвеня 2006 г.

Паддубская

Калі ўспамінаю маленства і свае раннія гады (нарадзіўся я 23 сакавіка 1920 года), прыгадваю крыніцы. Мусіць, нідзе не было столькі крыніц, як у ваколіцах нашай вёскі Высокі Барок. Ці ты ў лузе, ці на папасе — усюды знойдзеш паблізу крынічку. То яна трапечы ў замшэлым пазелянелым зрубе, то струменіць адкуль-небудзь з-пад горкі ці проста ўзнікае там, дзе конь капытом ступіў.

І яшчэ ўспамінаюцца песні, якія спявалі ў нашай вёсцы. Хораша спявалі хлопцы і дзяўчаты. З тых дзён запалі ў душу і хваляюць «Ой, у полі азёрушка», «З-пад караня вішня...» і многія іншыя чароўныя мелодыі.

Не ведаю, калі пацягнулася рука, каб напісаць нешта ўласнае. Завёў сшытак, перапісаў туды ўсё «сваё» і... хаваў ад усіх. Саромеўся паказаць сшытак сябрам (каб не смяяліся), а тым болей настаўнікам. У час вучобы ў сямігодцы, а потым у Палужскай сярэдняй школе пачаў актыўна друка-

вацца ў Краснапольскай раённай газеце «Чырвоны сцяг». Толькі гэта былі не вершы, а звычайныя селькораўскія допісы.

Па дарогах вайны ў шынялі і касцы прайшло маё юнацтва...

► **345.** Прачытайце рэкамендацыі да напісання заявы.

Заява — гэта афіцыйная пісьмовая просьба адной асобы (ці групы асоб) ва ўстанову, арганізацыю або да службовай асобы.

У залежнасці ад таго, куды падаецца заява, аўтар яе можа выступаць як «вучань», «грамадзянін», «студэнт», «жыхар» і г. д.

Заява — афіцыйны дакумент, які мае строгую форму. Дамашні адрас у заяве не пішацца, калі аўтар адрасуе яе кіраўніку сваёй установы.

Назва пасады, прозвішча, імя, імя па бацьку службовай асобы, да якой звяртаюцца з просьбай, пішуцца ў давальным склоне; калі аўтар заявы не ведае прозвішча, імя, імя па бацьку службовай асобы, да якой звернута заява, дастаткова назваць толькі пасаду.

Прозвішча, імя, імя па бацьку аўтара заявы пішацца ў форме роднага склону без прыназоўніка.

Слова *заява* пішацца з вялікай літары; пасля слова *заява* кропка не ставіцца. З чырвонага радка пачынаецца тэкст заявы.

У заяве можна даць пералік дакументаў (даведка, аўтабіяграфія, дакумент аб адукацыі і г. д.), якія да яе прыкладаюцца.

У канцы тэксту ўказваецца дата (злева) і подпіс (справа).
(*А. Каўрус*)

Дырэктару ўстановы адукацыі
«Мінскі дзяржаўны педагагічны
каледж № 1»
выпускніка агульнаадукацыйнай
школы № 146 г. Мінска
Пятрова Аляксея Іванавіча

Заява

Прашу дапусціць мяне да ўступных экзаменаў у каледж на спецыяльнасць «Англійская мова».

16 чэрвеня 2006 г.

Пятроў

346. Вы, напэўна, жадаеце працягваць навучанне пасля заканчэння дзесятага класа. Напішыце заяву ў навучальную ўстанову, у якую мяркуеце паступаць. Да заявы дадайце аўтабіяграфію.

347. Выразна прачытайце верш. Спішыце. Абазначце сказ, у якім выражана асноўная думка твора, пастаўце ў ім знакі прыпынку, пабудуйце яго схему.

Я — беларус, я нарадзіўся
На гэтай казачнай зямлі,
Дзе між лясоў і пушчаў дзікіх
Адвеку прашчтуры жылі.

Я — беларус, я ганаруся,
Што маю гэтае імя:
Аб добрай славе Беларусі
У свеце знаюць нездарма.

Я — беларус, і я шчаслівы,
Што маці мову мне дала,
Што родных песень пералівы
І зблізку чую, і здаля.

Я — беларус, і я клянуся
Яшчэ малы, але скажу
Я родам з племя непакорных
І прад бядою не здрыжу.

Н. Гілевіч

● Падкрэсліце прыназоўнікі. Вызначце іх сэнсава-граматычную ролю ў тэксце.

348. Спішыце. Зрабіце сінтаксічны разбор сказаў першага абзаца. Параўнайце, што ў іх агульнае і чым яны адрозніваюцца?

Ціха за вокнамі. Месячна. Марозна. Толькі чуваць скрып палазоў на вуліцы. А можа гэта толькі здаецца мне?

Умомант я падхопліваюся з ложка і бягу ў другі пакой. Хтосьці настойліва стукае ў акно. Марозная шыба гулка разносіць рэха па хаце. Чую, як маці расчыніла сенцы. У хату зайшлі незнаёмыя. (*М. Паракневіч*)

● Падкрэсліце граматычныя асновы ў сказах другога абзаца. Раскажыце пра будову і значэнне гэтых сказаў.

349. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль, жанр, мэтанакіраванасць і асноўную думку. Выпішыце складаныя сказы, расстаўце і растлумачце знакі прыпынку. Раскажыце пра будову і значэнне сказаў.

МОЙ ДАРАГІ АЛЁШАЧКА!

Як я рада што ў цябе так добра склалася што знайшоў сваё месца ў школе. Вядома ў інстытуце было цікавей але чалавек фарміруецца за партай. Акадэмікі і хірургі паэты і маршалы усе былі вучнямі. Іх таленты разбудзіў прасты вясковы настаўнік. Будзь настаўнікам і твой інстытут нікуды не дзенецца.

Ты пытаешся як жыву. Дзень падобен на дзень: дом — школа, школа — дом. Але ў кожным дні нешта ёсць сваё, непаўторнае. Добра прайшоў урок уважліва слухалі дзеці задавалі пытанні прасілі расказаць яшчэ — вось і радасць. А пройдуць заняtkі так сабе і дзень шэры...

Вечарамі слухаю завею і як патрэскаваюць ад марозу вуглы знаходжу зорку Венеру і думаю можа і ты глядзіш на яе. Але наўрад у нас ноч а ў вас яшчэ вечар. Ох, як далёка ты. Нават сонца нам свеціць у розны час але я з ім заўсёды пасылаю табе прывітанне і адчуваю як ты мне неабходны. У думках дзякую таму інспектару абланы што паслаў мяне сюды. Мы ж маглі ніколі не сустрэцца.

Шлюць табе прывітанне Анатоль Паўлавіч і настаўнікі, асобна Віця Тартынскі і ўсе драмгурткоўцы. Міша скардзіўся што рэдка пішаш. Скарджуся і я. Пішы часцей. Кожны дзень пішы. Чуеш? Будзем чакаць васны!

Цалую. Твая Вера. *(С. Грахоўскі)*

- Дайце ўласны заглавак тэксту.
- Раскажыце аб прыметах, якія характэрны для жанру тэксту.
- * Напішыце водгук на тэкст.

350. Прачытайце верш, растлумачце, як вы разумееце яго змест. Спішыце, расстаўце і растлумачце знакі прыпынку. Абазначце складаныя сказы, раскажыце пра іх будову і значэнне.

...Я пакідаю вам зямлю
Такой якая ёсць
Якую трачу і люблю
І на якой не госьць.

І толькі аб адным прашу
Ідзіце на крыжы
Каб нашай мовы весні шум
Усіх нас перажыў.

В. Зуёнак

✱ Падкрэсліце займеннікі, вызначце іх лагічную, сінтаксічную і сэнсава-стылістычную ролю ў маўленні. З адноснымі займеннікамі пабудуйце тэкст з 3—4 складаных сказаў.

● Падкрэсліце часціцы, раскажыце пра іх сэнсава-граматычную і стылістычную ролю ў тэксце.

351. Прачытайце тэкст, вызначце яго стыль і жанр. Назавіце моўныя сродкі, характэрныя для гэтага жанру. Выпішыце складаныя сказы, раскажыце пра іх будову і значэнне, растлумачце знакі прыпынку.

Дарагі мой беспрытульны Андрэй! Кожную часіну думаю аб табе, малюся ветру і хмарам, каб яны адагналі ад цябе напасці. Сам жа я жыву, як вол на бровары. Ёсць што есці і ёсць што піць. Маю сякія-такія заробкі. Коцяцца да мяне рублікі, а часам траячкі і пяцёркі. Школа майго дзядзькі Сымона стаіць непадалёку ад Бярозы ў сяле Якшыцы. Слаўная гэта рэчка, хоць, можа, і не такая прыгожая, як наш Нёман. Каля берагоў трапляюцца цэлыя зараснікі розных лапухоў, вадзяной травы. А ў траве так і шворацца акулі, язі, голаватні. Шкада, што няма тут цябе. Мы раздабылі б таптуху і налавілі б процьму рыбы. Я ж без цябе сам, як рыба, выкінутая на пясок — ні чорту качарга, ні богу свечка. Пішы мне, як і што з табою. Падмацуй маю душу крылатым словам. Свайму ж дзядзьку я не пэра. Ён усё працуе, скардзіцца, сам сухі, нагадвае тарана, што нашы бацькі купляюць на каляды для поспай верашчакі. Абнімаю цябе, цалую. Твой Янка. *(Якуб Колас)*

● Знайдзіце ў тэксце фразеалагізмы, растлумачце іх значэнне.

● Напішыце ліст свайму сябру. Апішыце тое месца, дзе вы жываце, так, каб яно вашаму сябру спадабалася.

352. Прачытайце ўрывкі з паэмы А. Міцкевіча «Пан Тадэвуш». Назавіце тэму, якая іх аб'ядноўвае. Якія праблемы хваляюць аўтара? Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку, растлумачце іх.

Гавораць што ў лясной сталіцы між звярамі
Пануе звычай жыць як сябра між сябрамі, —
Не крыўдзіць малалеткаў берагчы старога.
Ну што ж як для жывёл дык нават і нічога!
Цывілізацыя якой мы папсаваны
Яшчэ ім не падкінула сваёй заганы.

* * *

Цяпер звычайна сына або ўнука
Ў сталіцу мы адвозім у навуку
Усе яны бяспрэчна я не скрыю
Па кніжках знаюць больш чым мы старыя.
Але шкада што школа іх пры гэтым
Не вучыць як нам жыць з людзьмі са светам.

- Растлумачце правапіс выдзеленых літар у словах.
- Падкрэсліце займеннікі, растлумачце іх сэнсава-граматычную і стылістычную ролю ў тэксце.

353. Прачытайце тэкст. Вызначце, якая праблема асвятляецца ў ім. Раскажыце аб грамадскай важнасці гэтай праблемы. Якім прыёмам карыстаецца аўтар? Дайце тэксту заглавак.

Нейкі злыдзень нядаўна, можа нават сённяшнім досвіткам, спілаваў бярозу, украў у гэтага лесу. Наўкол пня свежае пілавінне, трэскі, галіны, верхавінка. Усе яны мокрыя ад буйных слёз.

Плача, слязінамі абліваецца бярозавы пень...

А як жа яму не плакаць! Не працягне над ім ягоная бяроза сваіх галін ад сонейка. Не падставіць лісты-далоні летняму цёпламу дожджыку. Не ахіне сваю верхавіначупрыну залатой каронкай — вясёлкай. Не пагушкае на сваіх зялёных галінках песню салаўіную. Не дасць мяккага, гнуткага вецця на новыя венікі. Не схавae ў цянок ад спякоты ні ягадніка, ні грыбніка. Не напоіць сасмяглага чалавека халодным чыстым сокам...

Плача, слязінамі абліваецца бярозавы пень...

І сэрца маё таксама плакала. Не захацелася мне бярозавага соку. Шкада было параніць старую бярозу на пясчаным грудку, якую аблюбаваў бацька. (А. Бялевіч)

- Падкрэсліце назоўнікі, абазначце, у якім ліку і склоне яны ўжыты, з якімі словамі звязаны, якую сінтаксічную ролю выконваюць.

* 354. Прачытайце тэкст. Вызначце яго стыль, тып і мэтанакіраванасць. Перакладзіце тэкст на беларускую мову і запішыце яго.

ЭТИМОЛОГИЯ

Этимология — это специальная наука, которая занимается объяснением происхождения слов. Это один из наиболее интересных и увлекательных разделов науки о языке. Здесь еще очень много «белых пятен», которые ждут своего первооткрывателя. Обратитесь к любому этимологическому словарю. Как много там слов, о которых говорится «происхождение неясно», «бесспорного объяснения нет» и т. д. Представьте себя в положении этимолога, который решает эту задачу. Никто еще не знает того скрытого тысячелетними напластованиями значения, которое слово имело во время своего возникновения. И только кропотливый труд первооткрывателя-этимолога позволяет объяснить происхождение этого слова. Глубокое чувство творческого удовлетворения, которое испытывает при этом исследователь, можно сравнить с чувством мореплавателя, впервые открывшего неведомую землю, геолога, обнаружившего новое месторождение нефти, шахматиста, нашедшего неожиданную эффективную комбинацию. Приведенные в этом сравнении примеры различны как по своим масштабам, так и по тем областям человеческой деятельности, к которым они относятся. Но всех этих людей разных профессий объединяет одна и та же черта: творческий поиск, романтика открытия. (Ю. Откупщиков)

● Прачытайце перакладзены вамі тэкст, растлумачце знакі прыпынку. Абазначце графічна складаныя сказы, раскажыце пра іх будову і значэнне.

355. Прачытайце ўрывак з кнігі П. Клімука «Зоры побач». Дайце загаловак тэксту. Вызначце яго асноўную думку. Абазначце сказ, у якім гэта думка выказваецца найбольш пераканаўча. Назавіце іншыя факты, пра якія гаворыць аўтар, каб зрабіць паведамленне абгрунтаваным.

Усё ў прыродзе падпарадкавана законам рытму, пэўнай перыядычнасці. Прыгадаем, напрыклад, змены пораў года, дня і ночы, этапы развіцця любога жывёльнага і расліннага арганізмаў...

Пэўнай перыядычнасцю альбо цыклічнасцю вызначаецца жыццё і дзейнасць чалавека на рабоце і ў быццё. Чалавек раніцою прачынаецца, робіць зарадку, ідзе на працу. Увечары ён вяртаецца дадому, адпачывае, спіць, каб раніцою зноў прагнуцца і ў многім паўтарыць дзень учарашні. Гэтая цыклічнасць функцыянальнага стану, рытм дзейнасці робяцца, як кажуць, другой натурай чалавека. Мы прывыкаем да таго ці іншага ладу жыцця і пры зменах яго адчуваем некаторыя нязручнасці.

Пытанні рытмічнасці і цыклічнасці жыцця, працы і адпачынку чалавека набываюць асаблівае значэнне пры палётах у космас. Ад таго, наколькі рацыянальным будзе рэжым працы і адпачынку касманаўтаў, залежыць іх здароўе і працаздольнасць.

- Знайдзіце словы іншамовнага паходжання, назавіце іх прыметы.
- Напішыце водгук на тэкст.

356. Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку. Падкрэсліце граматычныя асновы ў сказах. Раскажыце пра будову і граматычнае значэнне сказаў.

Сонца сонейка
За бор **коціцца**.
Ой не хочацца
Ў дом **варочацца...**
Не спяшы раса
Лугі росячы.

Дай **стаміцца** мне
Копы носячы!..
Не бяжы да зор
Ясны месячык.
Дай **стаміцца** мне
Стагі вершачы!..

А. Лойка

- Зрабіце марфалагічны разбор выдзеленых дзеясловаў. Абгрунтуйце мэтазгоднасць ужывання іх формаў.

357. Прачытайце тэкст, дайце яму заглавак. Вызначце тэму, асноўную думку і мэтанакіраванасць тэксту. Знайдзіце і выпішыце сказ, у якім гэта думка выражаецца. Зрабіце сінтаксічны разбор гэтага сказа.

З мноства шляхоў, лёгкіх і складаных, мы выбіраем адзін. Крочым па ім доўга, усё жыццё. Спяшаем, стамляемся, робім прыпынак. Азіраемся, не прыкмячаем перашкод, пераадольваем вяршыні. Крочым, як тыя альпіністы. Я кажу аб прафесіі.

Маша Захарэвіч выбрала **тэатр**. Выбрала **прафесію**, пра якую нічога не ведала. У Навасёлках, невялічкім мястэчку каля Мядзеля, сапраўднага тэатра ў пару Машынага дзяцінства не бачылі. Месцы там дзівосныя. Вёсачкі, што горнуцца да возера Нарач, таямнічыя лясы і чыстыя рачулкі, сасновы водар, грыбныя месцы — усё прасякнута легендамі, казкамі, фарбамі. Для яе месца больш паэтычнага на Беларусі няма.

На берагах вядомага возера выраслі, жывуць і працуюць, шукаюць **непаўторныя словы, гукі, вобразы і колеры** многія знакамітыя зараз **пісьменнікі, мастакі, артысты**. Нарачанскія школьнікі растуць у атмасферы павагі да свайго краю і землякоў. Яны, як правіла, добра ведаюць літаратуру і музыку. Штогод у ліпені ўдзельнічаюць у шматтысячным свяце песні і нагул маюць схільнасць да **мастацкай самадзейнасці**.

Магчыма, у паэзіі **роднага краю** і разгадка, чаму сялянская дзяўчынка аднойчы і назаўсёды палюбіла тэатр. (*Т. Арлова*)

● Падзяліце тэкст на сэнсавыя часткі. Дайце загаловкі часткам. Складзіце разгорнуты план.

- Складзіце сказы з выдзеленымі словамі і словазлучэннямі.
- Знайдзіце словы іншамоўнага паходжання, назавіце іх прыметы.
- Дома напішыце паведамленне на тэму «Знакамітая артыстка».

358. Спішыце, перабудаваўшы простыя сказы з адасобленымі развітымі азначэннямі і акалічнасцямі ў складаназалежныя, расстаўляючы знакі прыпынку.

Мыслі закінутыя ў душу Лабановіча нелегальнаю брашуркаю не давалі яму спакою. Старыя пазіцыі светаразумеўня аказаліся хісткімі пабудаванымі на пяску. Яны не вытрымлівалі напору крытычнай мыслі і рассыпаліся паказваючы сваю нястатнасць і нікчэмнасць.

Здавалася што само паветра было насычана новымі павесамі свежай мыслі хоць ахоўнікі ўсталяванага вякамі палітычнага ладу цвёрда стаялі на сваёй варце і забівалі самыя маленькія шчылінкі праз якія маглі б прабіцца новыя ідэі. Але там дзесьці ў патаемных глыбінях нешта бурліла кіпела узнімалася рвалася наверх. Газеты паведамлялі аб забастоўках, якія ўспыхвалі там-сям па вялікіх гарадах. Глуха даля-

тала з розных месцаў грознае водгулле людскога абурэння. З заціснутых нізін выбіваліся крыніцы новага жыцця. (*Якуб Колас*)

- Назавіце некалькі словазлучэнняў, у якіх ужыты словы з пераносным значэннем.

- Растлумачце сэнс словазлучэння *старыя пазіцыі светаразумення*.

359. Прачытайце ўрывак з верша Максіма Танка, растлумачце, як вы разумееце змест. Пра які твор гаворыцца ў тэксце? Спішыце, расстаўляючы знакі прыпынку, абгрунтуйце іх.

Абазначце складаныя сказы і сродкі сувязі іх частак.

О каб мог ты чарадзея вялікі «Слова»
З-пад кургана векаваго ўстаць

нанова

Родны край акінуць вешчымі вачамі!..
Ты пабачыў бы як каласяцца нівы
Як сінее неба мірна над шляхамі
Над Нямігаю былой над гарадамі
Як жыве народ і дружна і шчасліва.

- Падкрэсліце зваротак, вызначце спосаб яго выражэння.
- Растлумачце лексічнае значэнне слова *вешчымі*. Як называюцца такія словы?

360. Падрыхтуйце вуснае паведамленне пра сваю родную мясціну. Раскажыце пра яе так, каб зацікавіць слухачоў (аднакласнікі, малодшыя школьнікі, сябры). У паведамленні выкарыстайце словы паэта Міколы Хведаровіча:

Вось так яно часам бывае,
Што мы ў сумятлівым жыцці
Мінаем і не заўважаем
Красу сваіх родных мясцін.

УЗОРЫ СІНТАКСІЧНАГА РАЗБОРУ СКЛАДАНЫХ СКАЗАЎ

Складаназлучаныя сказы

Узор сінтаксічнага разбору сказа:

Пісьмовы: [¹ Лісты ападаюць], [а] [² верас цвіце і шуміць
каля ног]. (*Грах.*)

Схема сказа: [¹], [а] [²].

Вусны: сказ апавадальны, няклічны, складаны, злучні-кавы, складаназлучаны, складаецца з дзвюх сэнсава-грама-тычных частак, якія звязаны паміж сабой злучальнай су-вяззю пры дапамозе супраціўнага злучніка *а*. Паміж част-камі выражаюцца супраціўныя адносіны. На мяжы частак перад злучнікам ставіцца коска.

У першай частцы складаназлучанага сказа — *Лісты апа-даюць* — члены сказа: (ш т о?) *лісты* — дзейнік, выража-ны назоўнікам у форме Н. скл., мн. л.; *лісты* (ш т о р о-б я ц ь?) *ападаюць* — просты дзеяслоўны выказнік, выража-ны дзеясловам абв. ладу, цяп. ч., 3-й ас., мн. л.

У другой частцы складаназлучанага сказа — *верас цвіце і шуміць каля ног* — члены сказа: (ш т о?) *верас* — дзейнік, выражаны назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *верас* (ш т о р о б і ц ь?) *цвіце і шуміць* — простыя аднародныя выказ-нікі, выражаныя дзеясловамі абв. л., цяп. ч., 3-й ас., адз. л.; *шуміць* (д з е?) *каля ног* — акалічнасць месца, выражана назоўнікам у форме Р. скл., мн. л. у спалучэнні з прыназоўні-кам; *і* — злучнік, злучальны, спалучальны, звязвае аднарод-ныя члены сказа (выказнікі), членам сказа не з'яўляецца.

Складана залежныя сказы

Узор сінтаксічнага разбору сказаў:

1. **Пісьмовы:** [¹ Максім зноў мімаволі падумаў], (² што)
нават птушка разуме дабрату і ласку). (*Шам.*)

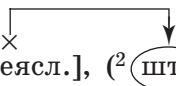

Схема сказа: [¹ дзеясл.], (² што ...).

Вусны: сказ апавядальны, няклічны, складаны, злучнікавы, складаназалежны, складаецца з дзвюх сэнсава-граматычных частак, якія звязаны паміж сабой падпарадкавальнай сувяззю. Галоўная частка — *Максім зноў мімаволі падумаў*, даданая дапаўняльная частка — *што нават птушка разуме дабрату і ласку* — паясненне дзеяслоў-выказнік у галоўнай частцы, адказвае на пытанне **а б ч ы м?** Яна стаіць пасля галоўнай часткі, спалучаецца з ёю пры дапамозе падпарадкавальнага злучніка *што*. На мяжы частак перад злучнікам ставіцца коска.

У галоўнай частцы члены сказа: (**х т о?**) *Максім* — дзейнік, выражаны ўласным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *Максім* (**ш т о з р а б і ў?**) *падумаў* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. ладу, пр. ч., 3-й ас., адз. л.; *падумаў* (**к а л і?**) *зноў* — акалічнасць часу, выражана прыслоўем; *падумаў* (**я к?**) *мімаволі* — акалічнасць спосабу дзеяння, выражана прыслоўем.

У даданай частцы члены сказа: (**х т о?**) *птушка* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *птушка* (**ш т о р о б і ц ь?**) *разуме* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., цяп. ч., 3-й ас., адз. л.; *разуме* (**ш т о?**) *дабрату і ласку* — прамыя аднародныя дапаўненні, выражаныя агульнымі назоўнікамі ў форме В. скл., адз. л.; *нават* — узмацняльная часціца, членам сказа не з'яўляецца; *і* — злучнік, злучальны, спалучальны, звязвае аднародныя члены сказа (дапаўненні), членам сказа не з'яўляецца.

2. **Пісьмовы:** [¹ І кветкі], (² што) луг рассыпаў], вясёл-
камі ззялі ў траве]. (*А. Б.*)

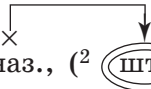

Схема сказа: [¹ наз., (² што) ...], ...].

Вусны: сказ апавядальны, няклічны, складаны, злучнікавы, складаназалежны, складаецца з дзвюх сэнсава-граматычных частак, якія звязаны паміж сабой падпарадкавальнай сувяззю. Галоўная частка — *І кветкі вясёлкамі ззялі ў траве*, даданая азначальная частка — *што луг рассыпаў* — паясняе назоўнік у галоўнай частцы, адказвае на пытанне *я к і я?* Яна стаіць у сярэдзіне галоўнай часткі, спалучаецца з ёю пры дапамозе злучальнага слова *што*. На мяжы частак ставяцца коскі.

У галоўнай частцы члены сказа: (ш т о?) *кветкі* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., мн. л.; *кветкі* (ш т о р а б і л і?) *ззялі* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., пр. ч., 3-й ас., мн. л.; *ззялі* (я к?) *вясёлкамі* — акалічнасць спосабу дзеяння, выражана агульным назоўнікам у форме Т. скл., мн. л.; *ззялі* (д з е?) *у траве* — акалічнасць месца, выражана агульным назоўнікам у форме М. скл., адз. л. у спалучэнні з прыназоўнікам.

У даданай частцы члены сказа: (ш т о?) *луг* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *луг* (ш т о з р а б і ў?) *рассыпаў* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., пр. ч., 3-й ас., адз. л.

3. Пісьмовы: (¹ Калі прайшоў першы вясновы дождж), [² трава на газонах адразу прыўзнялася, зазелянела ярчэй]. (Парх.)

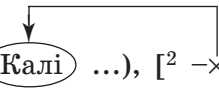

Схема сказа: (¹ Калі ...), [² -х-].

Вусны: сказ апавядальны, няклічны, складаны, злучнікавы, складаназалежны, складаецца з дзвюх сэнсава-граматычных частак, якія звязаны паміж сабой падпарадкавальнай сувяззю. Галоўная частка — *трава на газонах адразу прыўзнялася, зазелянела ярчэй*, даданая акалічнасная частка — *Калі прайшоў першы вясновы дождж* — паясняе ўсю галоўную частку, стаіць перад ёю, спалучаецца з ёю пры

дапамозе злучніка *калі*, выражае часавыя адносіны, адказвае на пытанне *калі?* На мяжы частак ставіцца коска.

У галоўнай частцы члены сказа: (ш т о?) *трава* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *трава* (ш т о з р а б і л а?) *прыўзнялася, зазелянела* — простыя аднародныя дзеяслоўныя выказнікі, выражаныя дзеясловамі абв. л., пр. ч., 3-й ас., адз. л.; *прыўзнялася, зазелянела* (д з е?) *на газонах* — акалічнасць месца, выражана спалучэннем назоўніка ў форме М. скл., мн. л. з прыназоўнікам; *прыўзнялася, зазелянела* (я к?) *адразу* — акалічнасць спосабу дзеяння, выражана прыслоўем; *прыўзнялася, зазелянела* (я к? у я к о й с т у п е н і?) *ярчэй* — акалічнасць меры і ступені, выражана прыслоўем вышэйшай ступені параўнання.

У даданай частцы члены сказа: (ш т о?) *дождж* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *дождж* (ш т о з р а б і ў?) *прайшоў* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., пр. ч., 3-й ас., адз. л.; *дождж* (я к і?) *першы* — дапасаванае азначэнне, выражана парадкавым лічэбнікам; *дождж* (я к і?) *вясьновы* — дапасаванае азначэнне, выражана прыметнікам.

Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі

Узор сінтаксічнага разбору сказаў:

1. **Пісьмовы:** [¹ Смала сцякала ў бляшаны казырок драб-
нуткімі кропелькамі], (² што выступалі на дрэве там),
(³ дзе была зроблена свежая нарэзка). (У. М.)

Схема сказа: [¹ × наз.], (² што ... дзеясл. + ук. сл.), (³ дзе ...).

Вусны: сказ апавядальны, няклічны, складаны, злучнікавы, складаназалежны з дзвюма даданымі часткамі, якія звязаны паміж сабой і з галоўнай часткай паслядоўным падпарадкаваннем. Галоўная частка — *Смала сцякала ў бляшаны казырок драбнуткімі кропелькамі*; першая даданая азначальная частка — *што выступалі на дрэве там* — паясняе

ў галоўнай частцы назоўнік, стаіць пасля галоўнай, спалучаецца з ёю пры дапамозе злучальнага слова *што*, адказвае на пытанне *я к і м і?*; другая даданая частка — *дзе была зроблена свежая нарэзка* — паясняе ў першай даданай частцы ўказальнае слова (прыслоўе), стаіць пасля першай даданай часткі, спалучаецца з ёю пры дапамозе злучальнага слова *дзе*, выражае акалічнасныя (месца) адносіны, адказвае на пытанне *д з е?* На мяжы частак ставяцца коскі.

У галоўнай частцы члены сказа: (ш т о?) *смала* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *смала* (ш т о р а б і л а?) *сцякала* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., пр. ч., 3-й ас., адз. л.; *сцякала* (к у д ы?) *у казырок* — акалічнасць месца, выражана спалучэннем назоўніка ў форме В. скл., адз. л. з прыназоўнікам; *сцякала* (я к?) *кропелькамі* — акалічнасць спосабу дзеяння, выражана назоўнікам у форме Т. скл., мн. л.; *казырок* (я к і?) *бляшаны* — дапасаванае азначэнне, выражана прыметнікам; *кропелькамі* (я к і м і?) *драбнюткамі* — дапасаванае азначэнне, выражана прыметнікам.

У першай даданай частцы члены сказа: ролю дзейніка выконвае злучальнае слова *што*, выражана адносным займеннікам; выказнік *выступалі* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., пр. ч., 3-й ас., мн. л.; *выступалі* (д з е?) *на дрэве* — акалічнасць месца, выражана назоўнікам у форме М. скл., адз. л. у спалучэнні з прыназоўнікам; *выступалі* (д з е?) *там* — акалічнасць месца, выражана прыслоўем.

У другой даданай частцы члены сказа: (ш т о?) *нарэзка* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; (ш т о р а б і л а?) *была зроблена* — састаўны іменны выказнік, звязка *была* выражана дзеясловам абв. л., пр. ч., 3-й ас., адз. л., іменная частка выражана дзеепрыметнікам; *нарэзка* (я к а я?) *свежая* — дапасаванае азначэнне, выражана прыметнікам.

2. **Пісьмовы:** [¹ Дразды нават і не думалі], (² што зяюля цішком падкінула ў іх гняздо яйка), (³ што яны будуць карміць і даглядаць чужое дзіця). (У. Д.)

Схема сказа: [¹ дзеясл.], (² што ...), (³ што ...).

Вусны: сказ апавадальны, няклічны, складаны, злучнікавы, складаназалежны з дзвюма даданымі часткамі, якія звязаны з галоўнай часткай сузалежным аднародным падпарадкаваннем. Галоўная частка — *Дразды нават і не думалі*, абедзве даданыя часткі паясняюць у галоўнай дзеяслоў, стаяць пасля галоўнай, спалучаюцца з ёю пры дапамозе злучніка *што*, выражаюць дапаўняльныя адносіны, адказваюць на пытанне *ш т о?* На мяжы частак ставяцца коскі.

У галоўнай частцы члены сказа: (*х т о?*) *дразды* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., мн. л.; *дразды (ш т о р а б і л і?) не думалі* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., пр. ч., 3-й ас., мн. л. у спалучэнні з часціцай *не*; *нават* — узмацняльная часціца, членам сказа не з’яўляецца; *і* — узмацняльная часціца, членам сказа не з’яўляецца.

У першай даданай частцы члены сказа: (*х т о?*) *язюля* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *язюля (ш т о з р а б і л а?) падкінула* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., пр. ч., 3-й ас., адз. л.; *падкінула (я к?) цішком* — акалічнасць спосабу дзеяння, выражана прыслоўем; *падкінула (к у д ы?) у гняздо* — акалічнасць месца, выражана агульным назоўнікам у форме В. скл., адз. л. у спалучэнні з прыназоўнікам; *гняздо (ч ы ё?) іх* — недапасаванае азначэнне, выражана займеннікам.

У другой даданай частцы члены сказа: (*х т о?*) *яны* — дзейнік, выражаны асабовым займеннікам; *яны (ш т о б у д у ц ь р а б і ц ь?) будуць карміць і даглядаць* — простыя аднародныя дзеяслоўныя выказнікі, выражаныя дзеясловамі абв. л., буд. ч., мн. л., 3-й ас.; *будуць карміць і даглядаць (к а г о?) дзіця* — прамое дапаўненне, выражана агульным назоўнікам у форме В. скл., адз. л.; *дзіця (ч ы ё?) чужое* — дапасаванае азначэнне, выражана прыметнікам; *і* — злучнік, злучальны, спалучальны, членам сказа не з’яўляецца.

Бяззлучнікавыя складаныя сказы

Узор сінтаксічнага разбору сказаў:

1. **Пісьмовы:** [¹ Пахне свежай краскай школа], [² вокны свецяцца здалёк]. (*Губ.*)

Схема сказа: [1], [2].

Вусны: сказ апавядальны, няклічны, складаны, бяззлучнікавы, складаецца з дзвюх аднатыпных частак, якія звязаны пры дапамозе сэнсу і інтанацыі і выражаюць адносіны адначасовасці дзеяння. Паміж часткамі ставіцца коска.

У першай частцы — *Пахне свежай краскай школа* — члены сказа: (ш т о?) *школа* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *школа* (ш т о р о б і ц ь?) *пахне* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., цяп. ч., 3-й ас., адз. л.; *пахне* (ч ы м?) *краскай* — ускоснае дапаўненне, выражана назоўнікам у форме Т. скл., адз. л.; *краскай* (я к о й?) *свежай* — дапасаванае азначэнне, выражана прыметнікам.

У другой частцы — *вокны свецяцца здалёк* — члены сказа: (ш т о?) *вокны* — дзейнік, выражаны назоўнікам у форме Н. скл., мн. л.; *вокны* (ш т о р о б я ц ь?) *свецяцца* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., цяп. ч., 3-й ас., мн. л.; *свецяцца* (а д к у л ь?) *здалёк* — акалічнасць месца, выражана прыслоўем.

2. **Пісьмовы:** [¹ У пачатку мая ў лесе звінелі, пераліваліся птушыныя галасы]: [² кожная птушка старалася паказаць сваю здольнасць]. (*Заз.*)

Схема сказа: [1]: [2].

Вусны: сказ апавядальны, няклічны, складаны, бяззлучнікавы, складаецца з дзвюх рознатыповых частак, якія спалучаюцца пры дапамозе сэнсу і інтанацыі. Другая частка ўдакладняе змест першай, паміж часткамі ставіцца двукроп'е.

У першай частцы — *У пачатку мая ў лесе звінелі, пераліваліся птушыныя галасы* — члены сказа: (ш т о?) *галасы* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., мн. л.; *галасы* (ш т о р а б і л і?) *звінелі, пералівалі-*

ся — простыя аднародныя дзеяслоўныя выказнікі, выражаныя дзеясловамі абв. л., пр. ч., 3-й ас., мн. л.; *галасы* (ч ы е?) *птушыныя* — дапасаванае азначэнне, выражана прыметнікам; *звінелі, пераліваліся* (д з е?) *у лесе* — акалічнасць месца, выражана агульным назоўнікам у форме М. скл., адз. л. у спалучэнні з прыназоўнікам; *звінелі, пераліваліся* (ка лі?) *у пачатку мая* — акалічнасць часу, выражана агульнымі назоўнікамі ў форме М. скл. (*у пачатку*) і Р. скл. (*мая*), адз. л. у спалучэнні з прыназоўнікам.

У другой частцы — *кожная птушка старалася паказаць сваю здольнасць* — члены сказа: (х т о?) *птушка* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *птушка* (ш т о р а б і л а?) *старалася паказаць* — састаўны дзеяслоўны выказнік, выражаны зваротным дзеясловам і неазначальнай формай дзеяслова; *птушка* (я к а я?) *кожная* — дапасаванае азначэнне, выражанае займеннікам; *старалася паказаць* (ш т о?) *здольнасць* — прамое дапаўненне, выражана назоўнікам у форме В. скл., адз. л.; *здольнасць* (ч ы ю?) *сваю* — дапасаванае азначэнне, выражана займеннікам.

3. **Пісьмовы:** [¹ Святлее зямля] — [² святлее душа чалавека]. (*Шам.*)

Схема сказа: [¹] — [²].

Вусны: сказ апавядальны, няклічны, складаны, бяззлучнікавы, складаецца з дзвюх разнатыпных частак, якія спалучаюцца пры дапамозе сэнсу і інтанацыі і выражаюць прычынна-выніковыя адносіны. Паміж часткамі ставіцца працяжнік.

У першай частцы — *Святлее зямля* — члены сказа: (ш т о?) *земля* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *земля* (ш т о р о б і ц ь?) *святлее* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., цяп. ч., 3-й ас., адз. л.

У другой частцы — *святлее душа чалавека* — члены сказа: (ш т о?) *душа* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *душа* (ш т о р о б і ц ь?) *святлее* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., цяп. ч., 3-й ас., адз. л.; *душа* (ч ы я?) *чалавека* — недапасаванае азначэнне, выражана назоўнікам у форме Р. скл., адз. л.

4. **Пісьмовы:** [¹ Хата гэта стаяла пры самай дарозе, старой і даўняй]; [² ішла дарога з захаду на ўсход]. (Янк.)

Схема сказа: [¹]; [²].

Вусны: сказ апавядальны, няклічны, складаны, бяззлучнікавы, складаецца з дзвюх частак, якія не маюць цеснай сувязі паміж сабой, прычым першая частка з'яўляецца ўскладненай (мае свае знакі прыпынку). Паміж часткамі ставіцца кропка з коскай.

У першай частцы — *Хата гэта стаяла пры самай дарозе, старой і даўняй* — члены сказа: (ш т о?) *хата* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *хата* (ш т о р а б і л а?) *стаяла* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., пр. ч., 3-й ас., адз. л.; *хата* (я к а я?) *гэта* — азначэнне, выражана ўказальным займеннікам; *стаяла* (д з е?) *пры дарозе* — акалічнасць месца, выражана назоўнікам у форме М. скл., адз. л. у спалучэнні з прыназоўнікам; *дарозе* (я к о й?) *старой і даўняй* — дапасаваныя адасобленыя азначэнні, выражаныя прыметнікамі; *і* — злучнік, злучальны, спалучальны, членам сказа не з'яўляецца.

У другой частцы — *ішла дарога з захаду на ўсход* — члены сказа: (ш т о?) *дарога* — дзейнік, выражаны агульным назоўнікам у форме Н. скл., адз. л.; *дарога* (ш т о р а б і л а?) *ішла* — просты дзеяслоўны выказнік, выражаны дзеясловам абв. л., пр. ч., 3-й ас., адз. л.; *ішла* (а д к у л ь?) *з захаду* — акалічнасць месца, выражана назоўнікам у форме Р. скл., адз. л. у спалучэнні з прыназоўнікам; *ішла* (к у д ы?) *на ўсход* — акалічнасць месца, выражана назоўнікам у форме В. скл., адз. л. у спалучэнні з прыназоўнікам.

Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак

Узор сінтаксічнага разбору сказа:

Пісьмовы: [¹ У хлопцаў адна толькі ўце была]; [² заўтра яны канчаткова выберуцца з гэтага дзікага кута], (³ бо вада ўжо спала). (Я. М.)

Схема сказа: [¹]: [² -х-], (³ бо ...).

Вусны: сказ апавядальны, няклічны, складаны, з рознымі відамі сувязі частак (бяззлучнікавая і злучнікавая), складаецца з трох сэнсава-граматычных частак, якія спалучаюцца сэнсава-інтанацыйнай і злучнікавай падпарадкавальнай сувяззю.

Першая частка складанага сказа з рознымі відамі сувязі — *У хлопцаў адна толькі ўцеха была* — просты сказ. Другая частка — гэта складаназалежны сказ — *заўтра яны канчаткова выберуцца з гэтага дзікага кута, бо вада ўжо спала* — паясненне, удакладненне змест таго, што адбываецца ў першай частцы. На мяжы частак ставіцца двукроп'е.

Другая частка складанага сказа з рознымі відамі сувязі — складаназалежны сказ, у якім галоўная частка — *заўтра яны канчаткова выберуцца з гэтага дзікага кута*, даданая акалічнасная частка — *бо вада ўжо спала* — стаіць пасля галоўнай, спалучаецца з ёю падпарадкавальнай сувяззю (падпарадкавальны злучнік *бо*), ад галоўнай можна паставіць пытанне *ч а м у?* і ўказвае на прычыну дзеяння. На мяжы частак перад злучнікамі ставіцца коска.

З а ў в а г а. Пры неабходнасці можна разабраць кожную частку або адну з частак па членах сказа, карыстаючыся ўзорам разбору папярэдніх сказаў.

ТЭСТАВЫЯ ЗАДАННІ ДА ТЭМЫ «СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ З РОЗНЫМІ ВІДАМІ СУВЯЗІ ЧАСТАК»

-
- 1.** Вызначце тып складаных сказаў, запішыце нумары сказаў у адпаведнасці з тыпам:
 - а) складаназлучаныя сказы;
 - б) складаназалежныя сказы;
 - в) бяззлучнікавыя складаныя сказы;
 - г) сказы з рознымі відамі сувязі частак.
1. Калі восень запальвае на берагавых схілах казачнай прыгажосці кастры, возера Доўгае абрамляецца залацістым вянкам. *(Я. Пархута)*
 2. Вакол спакойна дрэмле поле, блішчыць у росах сенажаць. *(А. Бачыла)*
 3. Маладосці другой не бывае ў запасе, не знайсці тое заўтра, што ўчора згубіў. *(С. Гаўрусёў)*
 4. Вада ў ручаі была празрыстая, а травінкі на дне прасвечвалі, нібы шклянныя ніці. *(В. Хомчанка)*
 5. Людзі стаміліся, але пра адпачынак яны пакуль не думалі, бо наперадзе была яшчэ доўгая дарога. *(Р. Няхай)*
 6. Азваўся лес тужлівым рэхам, і ўсё замерла. *(С. Грахоўскі)*
 7. Іван усё хацеў уявіць сабе, як адбудзецца яго сустрэча з Зубковічам, але штосьці ўвесь час перашкаджала яму. *(І. Новікаў)*
 8. Трымціць і сцалецца над гаем пазалота, на хмарах просінь сочыцца ўдалі. *(П. Трус)*
 9. І слухалі разбуджаныя далі, як мірна шэпчуцца навокал саснякі. *(А. Бачыла)*

2. Визначце тып складаных сказаў, запішыце нумары сказаў у адпаведнасці з тыпам:

- а) складаназлучаныя сказы;
 - б) складаназалежныя сказы;
 - в) бяззлучнікавыя складаныя сказы;
 - г) складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак.
- Пабудуйце схемы складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак.

1. Бярозы кідаюць на дол даўгія цені, у цішы чуваць галінак хруст сухі. (*А. Бачыла*)
2. Івану здалася, што стары наскрозь працінае яго вострым поглядам, і ён не вытрымаў, апусціў вочы. (*І. Новікаў*)
3. Уранні прашумеў кароткі і цёплы дождж, і цяпер усё вакол блішчала. (*В. Хомчанка*)
4. Я гляджу, як з прыдарожнай лужы важна п'е рахманы шэры шпак. (*А. Бачыла*)
5. Звонкія капяжы са стрэх будзілі вясну, і раннія жаўрукі ўжо весела і радасна вызывалі гімны сонцу. (*А. Асіпенка*)
6. Калі радок упарты не выходзіць, яго сілком не цісні ты ў блакнот. (*С. Блатун*)
7. Усе спяшаюцца хутчэй да мора ад духмені, як ад смалы, а я лезу вышэй у горы, каб на мора зірнуць са скалы. (*Г. Бураўкін*)
8. Прагучала назва апошняга прыпынку, і цягнік спыніўся; мякка адчыніліся дзверы, каб выпусціць на перон людскі паток. (*А. Марціновіч*)
9. Сад закіпае ружоваю пенай, зоры плывуць у вясновай вадзе. (*С. Грахоўскі*)

3. Выпішыце складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак.

1. Хоць і дождж асенні імжыць, хутка будзе світанне. (*Г. Бураўкін*)
2. Калі мы падышлі да рэчкі, узышло сонца, і снег так заблішчаў, што ажно вачам стала балюча. (*В. Хомчанка*)
3. Ноч была хмурная, і ў лесе нават на пяць крокаў нічога не відаць было. (*А. Кулакоўскі*)
4. Мінула восень, адгула мяцеліцамі і заваямі доўгая лютая зіма. (*А. Капусцін*)

5. Горка стала на душы ў Андрэя, ён гатоў ужо быў вярнуцца назад, але была іншая сіла, якая прымушала яго ісці далей. (*А. Марціновіч*)
6. Над Нёманам схіліліся рабіны, маўчаць над Сожам пушчы і сады. (*С. Грахоўскі*)
7. Некаторы час за дзвярыма не чуваць ні шораху, і Іван падумаў, што нікога дома няма. (*І. Новікаў*)
8. Будзі, будзі далёкі свет юнацтва, дзе непаўторнасць радасных сустрэч. (*А. Звонак*)
9. З-за разарванай хмары паказалася сонца, і лес напоўніўся залацістымі бліскаўкамі. (*Т. Хадкевіч*)

4. Вызначце складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак. Графічна абазначце сродкі сувязі іх частак.

1. Камандзір стараўся зрабіць выгляд, што нікуды не спяшаецца, але трывожныя позіркi, якія кiдаў на акно, выдавалі яго. (*І. Шамякін*)
2. Калі ў глыбіні лясоў і смех і плач растане, узьдзе ціха кветка-сон на сонечнай паляне. (*Л. Дайнека*)
3. Чаромхі белыя духмяна зацвілі і моцным водарам напоўнілі паветра. (*А. Бачыла*)
4. Лес на момант расступіўся, і дарога пайшла па лужку, над якім расцілаўся туман. (*В. Хомчанка*)
5. Зноў над ракой занялася зара, шэпчацца хвалі ў тумане. (*С. Грахоўскі*)
6. Каб спраўдзіць сваё прызначэнне, чалавек робіць учынкi, а ўчынкi, у сваю чаргу, твораць чалавека. (*М. Лужанін*)
7. Лугавыя кветкі спяць, згарнуўшы свае пялёсткі, а трава, абмытая расой, свеціцца роўным матава-зялёным бляскам. (*В. Хомчанка*)
8. К вечару пакідае звiнец неабдымная шырыня летняга дня і кладзецца цішыня на зямлю. (*К. Чорны*)
9. За ноч пабялелі маўклiвыя сосны, нiбыта шклянныя, iльдзiнкі вiсяць. (*С. Грахоўскі*)
10. Саша пачула грукат і вышла паглядзець, што здарылася пад паветкай. (*І. Шамякін*)
11. Я слухаў ветру сказ напеўны і грозны гул аж да зямлі. (*П. Броўка*)

5. Размясціце сказы ў наступным парадку:

- а) складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак;
- б) бяззлучнікавыя складаныя сказы;
- в) складаназалежныя сказы;
- г) складаназлучаныя сказы;
- д) простыя сказы.

У сказах з рознымі відамі сувязі частак вызначце від сувязі іх частак.

1. Яшчэ некалькі хвілін назад было светла, і раптам змрок.
(*І. Навуменка*)
2. Машыны заязджалі кругам і ехалі цераз новы масток.
(*П. Місько*)
3. Дзень пачынаўся ясна, сонечна і абяцаў быць спякотным.
(*А. Жук*)
4. Заўжды да ўсходу сонца я хаджу ў гушчар лясны, дзе ўся птушыная сям'я вітае гул вясны. (*М. Танк*)
5. За акном стаяў сонечны дзень, якіх так мала бывае позняй восенню, і трэба мне гэтым днём неяк пакарыстацца.
(*А. Федарэнка*)
6. Ад хвалявання Алесь не ведаў, што сказаць, але яго выручыла дзяўчына. (*А. Жук*)
7. У небе плывуць аблачыны, успаміны жывуць на зямлі.
(*Р. Барадулін*)
8. Жанчына гаварыла лёгка і хутка, яна ўсё роўна як спяшалася, каб пра ўсё паспець расказаць, і людзі слухалі яе ўважліва. (*А. Жук*)
9. З раніцы ў палку паявіўся апрануты ў сіні цывільны касцюм чалавек, і многія пазналі ў ім былога камандзіра разведроты. (*І. Навуменка*)
10. У падсвежаным прахалодаю пакоі кружыліся тапаліныя пушынкі і асядалі на сцены, на абрус, на ложка. (*М. Лужанін*)
11. Гулі, манеўравалі машыны, грукала бяргвенне, снавалі людзі, гучалі галасы. (*П. Місько*)
12. Шумеў лес, нагіналіся сосны, і тады за імі ў прагалах было відаць высокае цёмнае неба, на якім сыходзіліся і разыходзіліся белыя воблакі. (*І. Пташнікаў*)
13. Раніца была сонечная, чыстая, блішчала расою, а там, дзе збягалі па палявой дарозе ручаіны, пад нагамі туга і цвёрда пахрустваў намыты ручаём пясок. (*А. Жук*)

14. Губляюць рэкі берагі, вяслююць гусі ў шыры сіняй.
(Х. Гурыновіч)
15. Можа, мы апошнія паэты, што вось так цікавяцца зям-
лёй. (М. Танк)

- 6.** Знайдзіце ў тэксце складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак, вызначце ў іх кожны від сувязі частак.

Выехалі на поле. Яно было белае-белае і чыстае-чыстае. Снег, што выпаў гэтаю ноччу, не паспеў яшчэ забрудзіцца; на ім, апрача толькі дарогі, па якой нехта паспяшаўся праехаць, не было пакуль ніякіх слядоў. Снег, прыхоплены марозі-кам, ляжаў белы аж да галубізны. Кожны кусцік у полі і кожнае дрэва ў прысадах стаялі ў пушыстым інеі, і было так ціха і спакойна, і было так прыгожа, што ад усяго гэтага нельга было адарваць вачэй. (Я. Сінакоў)

Адказы на тэставыя заданні

1. а) складаназлучаныя сказы: 4, 6;
б) складаназалежныя сказы: 1, 9;
в) бяззлучнікавыя складаныя сказы: 2, 8;
г) сказы з рознымі відамі сувязі частак: 3, 5, 7.
2. а) складаназлучаныя сказы: 3, 5;
б) складаназалежныя сказы: 4, 6;
в) бяззлучнікавыя складаныя сказы: 1, 9;
г) складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак:

2. [дзеясл.], (што ...), [і [].

7. [], [а [-×-], (каб ...).

8. [], [і []; [-×-], (каб ...).

3. Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак: 2, 5, 7.

4. Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак:

1. што, але, якія.

4. і, якім.

6. каб, а.

5. а) складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак:

5 — падпарадкавальная, злучальная;

6 — падпарадкавальная, злучальная;

8 — бяззлучнікавая, падпарадкавальная, злучальная;

12 — бяззлучнікавая, злучальная, падпарадкавальная;

13 — злучальная, падпарадкавальная;

б) бяззлучнікавыя складаныя сказы: 7, 11, 14;

в) складаназалежныя сказы: 4, 15;

г) складаназлучаныя сказы: 1, 9;

д) простыя сказы: 2, 3, 10.

6. Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак:

Снег, што выпаў гэтаю ноччу, не паспеў яшчэ забрудзіцца; на ім, апрача толькі дарогі, па якой нехта паспяшаўся праехаць, не было пакуль ніякіх слядоў. (Падпарадкавальная; бяззлучнікавая; падпарадкавальная.)

Кожны кусцік у полі і кожнае дрэва ў прысадах стаялі ў пушыстым інеі, і было так ціха і спакойна, і было так прыгожа, што ад усяго гэтага нельга было адарваць вачэй. (Злучальная і падпарадкавальная.)

УМОЎНЫЯ СКАРАЧЭННІ

А. Б. — А. Бачыла
А. В. — А. Вольскі
А. З. — А. Зарыцкі
А. К. — А. Куляшоў
А. Л. — А. Лойка
Ал. — А. Александровіч
Алекс. — С. Алексіевіч
Араб. — Л. Арабей
Асіп. — А. Асіпенка
А. Уш. — А. Ушакоў
Б. — Я. Брыль
Багд. — М. Багдановіч
Бр. — П. Броўка
Бур. — Г. Бураўкін
Бык. — В. Быкаў
Бяд. — Зм. Бядуля
Бял. — А. Бялевіч
В. В. — В. Вольскі
Віт. — В. Вітка
Вярб. — В. Вярба
Вярц. — А. Вярцінскі
Гал. — П. Галавач
Гаўр. — С. Гаўрусёў
Г. Д. — Г. Далідовіч
Грах. — С. Грахоўскі
Губ. — М. Губернатараў
Гур. — А. Гурло
Е. Л. — Е. Лось
Заз. — Я. Зазека
І. М. — І. Мележ
І. Н. — І. Навуменка
І. Ш. — І. Шуцько
І. Пт. — І. Пташнікаў
Калесн. — У. Калеснік

Кам. — К. Камейша
Кап. — А. Капусцін
Каратк. — У. Караткевіч
К. Б. — К. Буйло
К. Іл. — К. Ільюшчыц
Кір. — К. Кірэнка
К-с — Якуб Колас
Кул. — А. Кулакоўскі
Куп. — Янка Купала
Кухар. — С. Кухараў
К. Ц. — К. Цвірка
К. Ч. — К. Чорны
Л. Д. — Л. Дайнека
Луж. — М. Лужанін
Лупс. — М. Лупсякоў
Лыньк. — М. Лынькоў
М. А. — М. Арочка
М. Б. — М. Багун
М. Д. — М. Даніленка
М. З. — М. Зарэцкі
М. К. — М. Калачынскі
М. Л. — М. Лобан
Марц. — А. Марціновіч
М. П. — М. Парахневіч
М. Т. — М. Танк
Мур. — І. Муравейка
М. Хв. — М. Хведаровіч
М. Ш. — М. Шыманскі
Неп. — Я. Непачаловіч
Н. — І. Новікаў
П. — П. Пестрак
Пальч. — А. Пальчэўскі
Панч. — П. Панчанка
Парх. — Я. Пархута

Пасл. — М. Паслядовіч
П. Кл. — П. Клімук
П. М. — П. Місько
П. Тр. — П. Трус
Пр. — прыказка
Р. Б. — Р. Барадулін
Р. І. — Р. Ігнаценка
Р. Н. — Р. Няхай
Рыб. — А. Рыбак
С. А. — С. Александровіч
Саб. — Р. Сабаленка
Сач. — Б. Сачанка
Сін. — І. Сіняўскі
Сіп. — Я. Сіпакоў
Ст. — А. Ставер

Стр. — М. Стральцоў
У. Д. — У. Дубоўка
У. Л. — У. Ляўданскі
У. М. — У. Мяжэвіч
Хадк. — Т. Хадкевіч
Хомч. — В. Хомчанка
Ц. — Цётка
Ц. Г. — Ц. Гартны
Шам. — І. Шамякін
Я. В. — Я. Васілёнак
Я. К. — Я. Курто
Як. — А. Якімовіч
Я. М. — Я. Маўр
Янк. — Ф. Янкоўскі
Я. П. — Я. Пушча

ЗМЕСТ

§ 1. Беларуская мова ў сям’і славянскіх моў	3
ПАЎТАРЭННЕ ВЫВУЧАНАГА Ў V—IX КЛАСАХ	
§ 2. Тэкст, стылі і тыпы маўлення	8
Слова, словазлучэнне, сказ як асноўныя моўныя адзінкі	
§ 3. Слова, словазлучэнне	12
§ 4. Сказ	15
§ 5. Двухсастаўныя сказы	16
§ 6. Аднасастаўныя сказы	18
Ускладненыя сказы	
§ 7. Сказы з аднароднымі членамі	20
§ 8. Сказы з адасобленымі членамі	22
§ 9. Сказы са звароткамі, пабочнымі словамі і сказамі	24
СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ	
§ 10. Паняцце пра складаны сказ	28
§ 11. Сродкі сувязі частак у складаных сказах	32
§ 12. Тыпы складаных сказаў	39
Парадак сінтаксічнага разбору складаных сказаў	47
Узоры сінтаксічнага разбору складаных сказаў	47
СКЛАДАНАЗЛУЧАНЫЯ СКАЗЫ: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ	
§ 13. Паняцце пра складаназлучаны сказ	52
§ 14. Сэнсавыя адносіны паміж часткамі ў складаназлучаных сказах	58
§ 15. Сродкі сувязі частак у складаназлучаных сказах	60
§ 16. Знакі прыпынку ў складаназлучаных сказах	67
§ 17. Сэнсава-стылістычная роля складаназлучаных сказаў у тэкстах	69
§ 18. Парадак сінтаксічнага разбору складаназлучаных сказаў	80
СКЛАДАНАЗАЛЕЖНЫЯ СКАЗЫ: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ	
§ 19. Паняцце пра складаназалежны сказ	82
§ 20. Складаназалежныя сказы з даданымі азначальнымі часткамі	96
§ 21. Складаназалежныя сказы з даданымі дапаўняльнымі часткамі	106
§ 22. Складаназалежныя сказы з даданымі акалічнаснымі часткамі	120
§ 23. Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі месца, часу, умовы	124
§ 24. Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі прычыны, мэты	129
§ 25. Складаназалежныя сказы з даданымі ўступальнымі і параўнальнымі часткамі	132
§ 26. Складаназалежныя сказы з даданымі часткамі спосабу дзеяння, меры і ступені	136
§ 27. Парадак сінтаксічнага разбору складаназалежных сказаў	140
§ 28. Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі	142
§ 29. Складаназалежныя сказы з паслядоўным і сузалежным падпарадкаваннем частак	145

§ 30. Знакі прыпынку ў складаназалежных сказах з паслядоўным і сузалежным падпарадкаваннем частак	150
§ 31. Сэнсава-стылістычная роля складаназалежных сказаў у тэкстах	152
§ 32. Парадак сінтаксічнага разбору складаназалежных сказаў з некалькімі даданымі часткамі	158

БЯЗЗЛУЧНІКАВЫЯ СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ

§ 33. Паняцце пра беззлучнікавыя складаныя сказ	160
§ 34. Знакі прыпынку ў беззлучнікавых складаных сказах . . .	163
§ 35. Коска і кропка з коскай у беззлучнікавых складаных сказах	166
§ 36. Дзукроп'е ў беззлучнікавых складаных сказах	170
§ 37. Працяжнік у беззлучнікавых складаных сказах	176
§ 38. Сэнсава-стылістычная роля беззлучнікавых складаных сказаў у тэкстах	179
§ 39. Віды беззлучнікавых складаных сказаў	181
§ 40. Парадак сінтаксічнага разбору беззлучнікавых складаных сказаў	184

СКЛАДАНЫЯ СКАЗЫ З РОЗНЫМІ ВІДАМІ СУВЯЗІ ЧАСТАК: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ

§ 41. Паняцце пра складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак	186
§ 42. Знакі прыпынку ў складаных сказах з рознымі відамі сувязі частак	190
§ 43. Парадак сінтаксічнага разбору складаных сказаў з рознымі відамі сувязі частак	200

СІНТАКСІЧНЫЯ КАНСТРУКЦЫІ З ЧУЖОЙ МОВАЙ: БУДОВА, ЗНАЧЭННЕ, УЖЫВАННЕ

§ 44. Спосабы перадачы чужой мовы	202
§ 45. Знакі прыпынку ў сказах з простаю мовай	204
§ 46. Сэнсава-стылістычная роля канструкцый з простаю мовай	209
§ 47. Маналог. Дыялог	212
§ 48. Сказы з ускоснай мовай	214
§ 49. Няўласна-простая мова	217
§ 50. Цытаты, іх афармленне на пісьме. Эпіграф	218

ПАДАГУЛЬНЕННЕ І СІСТЭМАТЫЗАЦЫЯ ВЫВУЧАНАГА (222)

ДАДАТАК 1. Узоры сінтаксічнага разбору складаных сказаў . . .	236
Складаназлучаныя сказы	236
Складаназалежныя сказы	237
Складаназалежныя сказы з некалькімі даданымі часткамі . . .	239
Бяззлучнікавыя складаныя сказы	242
Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак	244
ДАДАТАК 2. Тэставыя заданні да тэмы «Складаныя сказы з рознымі відамі сувязі частак»	246
Умоўныя скарачэнні	252

(Назва і нумар школы)

Наву- чальны год	Імя і прозвішча вучня	Стан пад- ручніка пры атрыманні	Адзнака вучню за карыстанне падручнікам
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			

Вучэбнае выданне

Протчанка Васіль Ульянавіч

Протчанка Вольга Пятроўна

БЕЛАРУСКАЯ МОВА

**Вучэбны дапаможнік для 10 класа
ўстаноў, якія забяспечваюць атрыманне
агульнай сярэдняй адукацыі, з беларускай і рускай мовамі
навучання з 12-гадовым тэрмінам навучання
(базавы і павышаны ўзроўні)**

Нач. рэдакцыйна-выдавецкага аддзела *Г. І. Бандарэнка*

Рэдактары *Л. Б. Сопат, І. М. Лапанец*

Мастацкі рэдактар *І. А. Усенка*

Камп'ютэрная верстка *А. М. Кісялёва, А. М. Кульбіцкай*

Карэктары *Т. Ф. Шайко, Я. А. Лукошка*

Падпісана ў друк 20.11.2006. Фармат 60×90/16. Папера афсетная № 1.
Гарнітура Школьная. Друк афсетны. Ум. друк. арк. 16,00. Ул.-выд. арк. 13,23.
Тыраж 155 700 экз. Заказ

Навукова-метадычная ўстанова «Нацыянальны інстытут адукацыі»
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. ЛІВ № 02330/0133300 ад 30.04.2004.
220004, Мінск, Караля, 16.

ААТ «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа». 220600, Мінск, Чырвоная, 23.